

DUIZEND JAAR WEER, WIND EN WATER IN DE LAGE LANDEN

Deze uitgave verschijnt dankzij een subsidie van de E.U. onder nr. EV4C-0083-NL.

Eerste druk: november 2000.

Tweede druk: januari 2006.

Derde druk: juni 2019.

Illustraties: Studio KNMI, De Bilt en Jan Buisman, Den Haag

Typografie: Text & Image, Assen

Omslagontwerp: G.J. Campagne

Afbeeldingen omslag: Lucas van Valkenborch, Zicht op Antwerpen met de bevroren Schelde (1593) (Städel Museum, Frankfurt)

Jan Abrahamsz. Beerstraaten, Het stadhuis van Amsterdam in brand, 7 juli 1652 (Amsterdam Museum)

Jan Abrahamsz. Beerstraaten, Slag bij Terheide, 10 augustus 1653 (Rijksmuseum)

Pieter Brueghel de Oudere, Winterlandschap met schaatsers en vogelknip (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten Brussel)

ISBN deel 4 90 5194 143 9

ISBN volledige werk 90 5194 136 6

© 2000 by Uitgeverij Van Wijnen, Postbus 172, 8800 AD Franeker

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd in welke vorm dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form whatsoever without previous written permission from the publishers.

JAN BUISMAN
(historisch geograaf)

DUIZEND JAAR WEER, WIND EN WATER IN DE LAGE LANDEN

Deel 4: 1575 - 1675

 Uitgeverij Van Wijnen - Franeker

INHOUD

Ten geleide 7

BESCHRIJVINGEN VAN DE WEERSGESTELDHEID 13

Enkele bijzondere onderwerpen. Selectie. Zie ook de bijlagen en blz. 11.

Jaar	Onderwerp	Blz.
1575-76	Het stormt alsof de wereld vergaat (23 januari 1576)	15
	Een religieuze klimaatverandering	22
1577-78	Grote, heldere komeet te zien (winter 1577/1578)	32
	Calvinistische godsstaat in Gent en andere Vlaamse steden	34
	Zomer 1578 is warm en extreem droog	37
1578-79	De Nederlanden op weg naar totale anarchie	42
	De Unie van Utrecht	42
1579-80	Schoorstenen tuimelen om, klokken kleppen en de zee danst	49
	Chaos in de noordelijk gewesten en achter de IJssel	52
	Veertig jaar libertijns bewind in Utrecht	54
1580-81	Koudekerke op Schouwen gaat ten onder	59
1581-82	Veertien jaar guerrilla in Groningen en Friesland	61
1582-83	Tien dagen zoekgeraakt?	64
1583-84	De moord op Oranje te Delft	72
1584-85	Val van Antwerpen bezegelt scheuring noord en zuid	78
1585-86	Het 'wonder van Empel'	83
1586-87	Ooit bloeiende dorpen, thans desolate wolvenkuilen	95
	Brabantse dorpen dienen verwoest te worden	97
	Kleine IJstijd van het Alpengebied tot Skandinavië	98
1589-90	Gekweld door waterschaarste, branden en vuile lucht	118
1590-91	Maurits verovert de IJsselsteden, Delfzijl en Nijmegen	126
1593-94	Kerst-storm eist honderden mensenlevens	139
1594-95	In Nederland staat het gehele rivierengebied blank	152
	Hollandse eenvoud en Brabantse elegantie	159
1597-98	Velen zijn 's morgens vroeg al aan de 'nicotiana'	182
1599-00	1600: Slag bij Nieuwpoort	195
1601-02	Aanslag op 's-Hertogenbosch loopt vast in winterweer	207
1605-06	Paasnoodweer raast over West-Europa (27 maart 1606)	234
1607-08	Koudegolf van 1607-1608 is feller dan in ruim 40 jaar	245
1609-10	Emerentiavloed van 1610 is de ernstigste in 40 jaar	265
	'Gedruckt tot Amsterdam': de krant komt eraan	271
1610-11	Religieus rumoer in de Republiek	277
1613-14	Vijftienjarige graancirkelaar te Utrecht gegeseld	298
1615-16	Zomer 1616: warm en droog als in geen jaren	310
1617-18	De Contra-Remonstrantse omwenteling	322
1618-19	Men snijdt zelfs de splinters van het schavot	328

1620-21	Te Egmond aan Zee ijs zover men zien kan	339
	Hugo de Groot laat zich niet kisten	341
1621-22	Voor het tweede jaar vriest de Zuiderzee dicht	345
1623-24	Lekdijk bezwijkt door kruierend ijs (10/11 januari)	355
	Over de bevroren IJssel valt de vijand het land binnen	361
1624-25	Een Amsterdamse arts en zijn Drebbeliaans instrument	370
	Duitse Oostzeekust beleeft zwaarste ijsvloed van de eeuw	372
1628-29	Met Den Bosch valt ook de hele Meierij	403
1631-32	Frederik Hendrik onderneemt zijn Maasveldtocht	414
	Trekvaart en trekschuit: een 17de-eeuws Intercitynet	416
1632-33	Het heliocentrisch wereldbeeld in de 17de eeuw	420
1634-35	Catastrofe op Nordstrand eist duizenden doden	426
1639-40	Gouden Eeuw vertaalt rijkdom in schoonheid	455
1642-43	Catastrofe aan de Maas	469
1647-48	1648: de macht binnen Europa wordt herverdeeld	492
1650-51	Zelden beleefden de Amsterdammers zo'n opwindende zondag	513
1652-53	Ago quod ago; wat ik doe, dat doe ik (goed)!	529
1657-58	Een heel leger trekt over zee-ijs (Denemarken)	549
1660-61	De tijd van Lodewijk XIV	572
1662-63	Het koffiehuis: brandpunt van maatschappelijk leven	583
1665-66	Munsterse oorlog in teken van slecht weer	599
	Na de Tweedaagse Zeeslag zijn de Engelsen meester op zee	607
1666-67	De legendarische koudegolf van maart 1667	611
	De Tocht naar Chatham en de Vrede van Breda	615
1667-68	Cosimo de Medici en zijn Florentijnse thermometer	617
1670-71	Tientallen jaren ziet men nauwelijks zonnevlekken	641
1671-72	In de zonnige lente breekt de Grote Oorlog uit	645
1672-73	Kwakkelweer verijdelt Franse strooptocht naar Den Haag	657
1673-74	Zelfs vanaf het hoogste duin ziet men alleen maar ijs	668
	De Utrechtse Dom in puin	672

BIJLAGEN 683

SAMENVATTINGEN 701

STATISTISCH OVERZICHT 711

BRONNEN 717

TOPOGRAFISCHE INDEX OP DE BESCHRIJVINGEN 743

TEN GELEIDE

De reeks boeken waarvan deel IV nu voor u ligt, geeft een chronologisch overzicht van de weersgesteldheid en de gevolgen daarvan. Deze gevolgen kunnen van velerlei aard zijn. Mijn bedoeling met deze boeken is allereerst om de klimatologen aan materiaal te helpen voor hun onderzoek, wat ook de opdracht is die ik van de EU heb ontvangen. Ik hoop dat ook anderen profijt van mijn werk zullen hebben of er tenminste genoeg aan beleven.

Tot ver in de 20ste eeuw werd het klimaat na de IJstijden als vrijwel onveranderlijk beschouwd. Het weer vond men een triviaal onderwerp en eerder voorbehouden aan een historische roman. De meeste historici zwegen daarom over zowel het weer als het klimaat. Wél actief op dit gebied waren sinds de 17de eeuw allerlei belangstellende leken. Zij stelden compilatiewerken samen, waarbij zij een voorkeur aan de dag legden voor spectaculaire verschijnselen zoals strenge winters en stormvloeden. Jammer genoeg bleven de resultaten van hun noeste arbeid doorgaans onder de maat.

Dat kwam omdat zij zelden bronnenkritiek toepasten en klakkeloos alles noteerden wat zij ergens gedrukt vonden. Daardoor kon bijvoorbeeld de enige bekende stormvloed in de 9de eeuw (838) in de populaire literatuur uitgroeien tot een tiental. En de strenge winter van 1077 (die van Canossa) zag men zich in de loop der eeuwen wonderbaarlijk vermenigvuldigen tot een stuk of zeven. Nader onderzoek toont aan dat het vooral de kalenderproblemen (Paasjaar) en het slordig kopiëren van Romeinse 'cijfers' zijn geweest die tot veel vergissingen en tot het ontstaan van corrupte jaartallen hebben geleid.

Haast alle historici hebben nu ontdekt dat weer en klimaat nuttige, zelfs boeiende verklaringshypothesen kunnen bieden bij de bestudering van historische gebeurtenissen en processen. Lange tijd hadden zij deze veronachtzaamd, maar tegenwoordig is daarvan geen sprake meer. De huidige klimaatverandering heeft de bestudering van het historisch weer en klimaat een nieuwe stimulans gegeven en vele nieuwe vragen opgeroepen. Het onderzoek is dankzij het werk van Le Roy Ladurie, Gottschalk, Alexandre, Pfister, Glaser en anderen op een veel professioneler niveau gekomen.

Het dagelijkse leven van de gewone man en vrouw aan de hand van het weer

Dat maand na maand en jaar na jaar de weersgesteldheid centraal staat geeft deze boeken een hoog realiteitsgehalte en ik streef er naar dit nog te versterken door het weer en zijn gevolgen te koppelen aan het dagelijks leven. Onvermijdelijk komt dan de vraag op waar de grens ligt. Ons hele leven wordt immers bepaald althans beïnvloed door het weer. Als je niet oppast wordt de inhoud van de boeken oeverloos. Toch volg ik een duidelijke rode draad en die is het leven van de gewone man en vrouw: de eenvoudige ambachtslieden, de minvermogende stedelingen, de boerengezinnen, kortom de massa van het volk. Bij het schrijven deed ik de ervaring op

dat je door het weer als uitgangspunt te nemen heel wat wederwaardigheden tegenkomt: de schade door storm, door wateroverlast, door blikseminslag, verder de duurte van de dagelijks levensbehoeften, de moeilijkheden bij het reizen en nog veel meer. En daarbij zijn het niet zozeer de regenten in hun fraaie grachtenhuizen die het meest te lijden hebben, maar de mensen die voor hun bestaan moeten ploeteren. De rijke koopman kan zijn kinderen wel te eten geven en ziet ijs en sneeuw meer als vermaak dan als iets om bang voor te zijn. Bij sterk opslaande prijzen weet hij wel raad. Maar de 'gewone' man en vrouw (verreweg de meeste mensen) zijn elke dag bezorgd hoe het hoofd boven water te houden. Zij krijgen slapeloze nachten vanwege het aanhoudend slechte weer dat schaarste en dus duurte kan veroorzaken. Hoe kom je dan aan brood en zuivel, aan hout en turf. Bij hen draait iedere herfst weer alles om de vraag: hoe komt Jan Splinter door de winter?

In de dagboeken, brieven en dergelijke komt helder naar voren waar de 17de-eeuwer zich zorgen over maakt.

De meeste gegevens die ik aan tijdgenoten ontleen vat ik samen of ik parafraseer deze. Vaak om ruimte te winnen. Toch geef ik ook graag nu en dan een citaat, zij het soms vertaald. Bij het samenvatten en parafaseren doet men zowel de betreffende schrijver als de lezer onrecht aan. Parafraseren is niet zelden tevens interpreteren. Waarom niet de ooggetuige zelf aan het woord laten? En wat de lezer betreft: die kan nu zelf oordelen. Bovendien wil ik hem of haar niet de charme en de 'nabijheidservaring' ontnemen van een oeroude tekst, waarin wij de schrijver soms nog voelen na-trillen van de doorgestane emoties.

Kluwen van oorzaken

Het weer hangt met veel gebeurtenissen samen, soms direct, zoals een stormvloed of een brand door blikseminslag, dan verwijderd, zoals het verloop van belegeringen, van veldtochten en zeeslagen. Ook het uitbreken van ziekten lijkt vaak niet los te staan van het weer. Causale verbanden zijn meestal niet zo transparant als ze op het eerste gezicht lijken. Als een molen omwaait is dat wel het directe gevolg van de wind, maar onmiddellijk duiken allerlei vragen op: was die molen goed onderhouden? Kende de molenaar zijn vak? Stond de molen op een ongunstige plaats? Uit de antwoorden blijkt dat de storm misschien wel helemaal niet zo hevig is geweest.

Maar als wij horen dat er tientallen molens op verschillende ver uiteenliggende plaatsen zijn gesneuveld, dan moet de conclusie wel zijn, dat er hevige windstoten zijn opgetreden.

Zo mogen wij een stormvloed niet direct toeschrijven aan een extreem hoog zeeniveau. Er kan immers heel goed sprake zijn van een schrijnend geval van plaatselijk slecht dijkonderhoud. Worden echter alle kustgebieden van Vlaanderen tot en met de Dollard getroffen, dan liggen de kaarten duidelijk anders. Het vergelijken van aantallen stormvloeden per (bijvoorbeeld) kwart eeuw is dan ook een riskant bedrijf. Telt men de lokale rampen dan 'telt' men misschien wel de welvaart of de politieke rust.

Hoge broodprijzen (schaarste aan graan) kunnen een beperkte weerkundige oorzaak hebben zoals strenge vorst of langdurige regenval, maar ook een verwijderde.

Veel ijs in de *Oostzee* maakt scheepvaart onmogelijk en wekenlang overheersende zuidwestelijke winden kunnen de aanvoer van graan uit *Pommeren* en *Polen* geducht belemmeren. De duurte van het brood kan echter ook een politieke oorzaak hebben, zoals een tijdelijke sluiting van de *Sont* of een uitvoerverbod door een bepaald land.

Steeds moeten wij oppassen niet in de valkuil te duikelen van wat men wel fysisch determinisme noemt. Wij mogen niet zonder meer zeggen dat de beeldenstorm het gevolg was van de regenbuien in de zomer van 1566 of dat de Spanjaarden de Slag bij Nieuwpoort verloren omdat zij zand in hun ogen hadden. Wel speelden deze factoren een rol, maar nooit als enige en altijd in samenhang met andere.

Historisch kader

Zo nu en dan zal de lezer stuiten op passages die weinig of niets met het weer te maken hebben. Ik geef dan een schets van de politieke of maatschappelijke ontwikkelingen. Zonder deze passages zouden de talloze details, de personen en de bronnen volledig in de lucht komen te hangen; de samenhang in het verhaal zou zoek raken. Daarbij zal de 21ste-eeuw zich moeten realiseren dat de mensen die in de Tachtigjarige Oorlog en in de Gouden Eeuw leefden zich geen godsdienstloze samenleving konden voorstellen. De godsdienst komt dan ook enige keren ter sprake. Het aantal zuiver historische passages is in de hectische jaren tussen rond 1570 en 1620 (het hoogtepunt van de Tachtigjarige Oorlog) onvermijdelijk vrij groot. Daarna neemt het aantal allengs af.

Geen eindpunt, eerder een begin

Al eerder heb ik deze reeks boeken een begin genoemd en geen eindpunt. Dat dit geen valse bescheidenheid is, kan ik gemakkelijk aantonen. In elke boekenkast en in de berging van ieder oud huis kan waardevol materiaal aanwezig zijn: een almanak met aantekeningen, een geschreven dagboek of reisverhaal, een bundeltje brieven, een notitie in een kerkboek of in een bijbel. Soms bevatten archieven (die zijn er in vele soorten, zoals familie-archieven) niet tot in alle onderdelen beschreven stukken, zoals rekeningen en ook die kunnen gegevens opleveren. Ongetwijfeld zullen er nieuwe studies op het gebied van het verleden weer en klimaat verschijnen. Daarbij zullen zeker nog wel enkele ontbrekende (middeleeuwse) winters en zomers kunnen worden geïdentificeerd of juist geïdentificeerd. Het beeld dat wij nu hebben van het klimaat in de afgelopen duizend jaar zal daardoor wel niet ingrijpend veranderen, maar wel verder kunnen worden genuanceerd.

Statistische verwerking

De grondslag van de definiëring van het Middeleeuwse Klimaat-Optimum, de Kleine IJstijd en het Moderne Klimaat-Optimum wordt gevormd door de indices van winters en zomers. Deze zijn voor wat betreft de niet-instrumentele periode afge-

leid uit het totaalbeeld van de betreffende winter of zomer, waarin onder meer zijn verwerkt de beschrijvende gegevens uit kronieken, dagboeken, etc., de aantallen dagen met ijsgang in de grote rivieren en met besloten water in de trekvaarten (vanaf 1634), relevante buitenlandse gegevens, zoals uit Oost-Friesland en Midden-Engeland en de data waarop men begon met de wijnoogst, om de voornaamste te noemen. Het is dus zeker niet zo, dat de wijnoogstdata het enige criterium voor de classificatie van de zomers zouden vormen (en al helemaal niet voor de temperatuur van het gehele jaar, zoals ik in een recensie las). Ze worden gebruikt in een meervoudige samenhang met andere gegevens.

Een moeilijkheid bij de vorming van ons oordeel is natuurlijk wel, dat de mensen in een bepaalde tijd aan een zekere weersgesteldheid gaan wennen en die als 'gewoonlijk' of 'normaal' gaan beschouwen. Evengoed als in onze tijd veel mensen die vaak hun vakantie in het Middellandse-Zeegebied doorbrengen haast alle Nederlandse zomers onaangenaam koel schijnen te vinden. (Cf. I, 149.) Gelukkig zijn dergelijke subjectieve elementen meestal wel te elimineren en kunnen wij ons oordeel bijstellen met behulp van 'hardere', meer objectieve gegevens.

Men is het er vrij algemeen over eens, dat de Kleine IJstijd een eeuwenlange periode is geweest met koudere winters, koelere zomers en sterkere continentale invloeden. (Overigens traden daarbinnen ook wel mildere decennia op.) Gedurende het Middeleeuwse Klimaat-Optimum en het Moderne Klimaat-Optimum was (is) het omgekeerde het geval.

Over de periodisering van met name de Kleine IJstijd bestaat geen eenstemmigheid. Vooral het beginpunt is omstreken. Dan worden geheel verschillende tijdstippen genoemd. Wilde generalisaties hebben hier geen enkele zin. Steeds dient men duidelijk locatie en criterium te vermelden (Cf. deel III, 737-739.). Het maakt een groot verschil of men zich baseert op het gedrag van de gletsjers in Groenland of op de temperatuur in de Alpen. Zelfs kunnen twee onderzoekers binnen hetzelfde gebied op grond van verschillende criteria of van onvoldoende gegevens tot uiteenlopende gevolgtrekkingen komen.

Ik ga uit van het verloop van de temperatuur in de Lage Landen. Nadat de grenzen in de tijd zijn vastgesteld, kunnen de klimatologen proberen verbindingen te leggen met de neerslag, de windrichting, de maritimiteit, de vegetatie (oogsten), het gedrag van rivieren, de hoogte van het zeeniveau en de lengte van de gletsjers.

Stimulans

Het doet mij deugd te horen dat deze boeken een stimulans blijken te zijn voor stads- en streekhistorici, archeologen, genealogen en anderen om verder onderzoek op dit gebied te doen. Veel onderwerpen op historisch gebied zijn al behoorlijk afgegraasd en uitgediept, zodat men vaak niet veel nieuws meer vindt. De weersgesteldheid en wat daarmee samenhangt vormen een nog grotendeels onontgonnen terrein. Daar is nog heel wat te ontdekken. Daarbij kan men a priori een bepaalde datum nemen zoals 22/23 januari 1576, 27 maart 1606 of 1 augustus 1674, ook wel een stormvloed, een rivieroverstroming of een droogteperiode en dan naar gegevens gaan zoeken. Men mag wel zeggen dat de geschiedenis van steden en dorpen, vooral als die aan of bij een rivier of zee liggen, 'doordrenkt' is met 'weer'. En

vrij zeker vindt men hevige atmosferische troebelen en extreme weersituaties weer-spiegeld in de rekeningen, dagboeken en brieven.

Genealogen zullen, hoop ik, de gegevens kunnen gebruiken om het verhaal over hun familie aan te kleden en te verlevendigen en misschien ook wel om de vele sterfgevallen in een bepaald jaar te verklaren.

Een deugdelijk onderzoek vereist kennis van bronnen, van bronnenkritiek, van kersten paasjaar en nog een aantal zaken. Hoe gemakkelijk men hier de mist in kan gaan leren enige voorbeelden. Soms spoken in de literatuur twee stormvloed en rond in het begin van 1651: de zogenaamde Pietersvloed op 22 februari en een hevige stormvloed op 5 maart. In werkelijkheid gaat het om één en dezelfde. Als men in Londen op 24 januari 1683 op de dichtgevroren Theems paardenrennen en een stierengevecht organiseert, is het in de Lage Landen al 3 februari 1684. (De verklaring is het gebruik in Engeland van de Juliaanse kalender en van het zogenaamde An-nunciatiejaar dat op 25 maart begon.)

In juni 1999 drukte een landelijk dagblad een quiz af. Op de vraag bij welke stormvloed de meeste slachtoffers zijn gevallen gaf men als 'juiste' antwoord: de St.-Elisabethsvloed van 1421. (Voor zover bekend was het de Allerheiligenvloed van 1570.) En in hetzelfde jaar raketten een regionaal blad nog eens de legendarische stormvloed van 1470 op als historisch feit.

Iets uit de inhoud

De lezer die belang stelt in winterweer, stormvloed en andere rampen, kan gerust zijn. Deze worden uitvoerig besproken. Ook grote historische gebeurtenissen, waarbij het weer soms een rampzalige rol speelde, ontbreken niet. Wij noemen de Tachtigjarige Oorlog (Nederlandse Opstand), de veldtochten van Parma, van Maurits en Frederik Hendrik, de onthoofding van Oldenbarnevelt en de omwenteling van 1618, de drie zeeoorlogen met de Engelsen en het rampjaar 1672 met de moord op de De Witten.

In het laatste kwart van de 16de eeuw beleven de Lage Landen de grootste veranderingen in eeuwen. Deze periode is fundamenteel voor de latere Nederlandse republiek en voor tal van andere maatschappelijke verschijnselen. De tijdgenoten evenwel gaan door een hel. Tevens wordt Nederland in het laatste kwart van de 16de eeuw een immigratieland en dat in zo'n mate dat kort na 1600 de allochtonen in sommige Hollandse steden de helft van de bevolking uitmaken. Ook aan de Zuidelijke (Spaanse) Nederlanden (het latere België) wordt natuurlijk de nodige aandacht geschonken.

Vele aspecten van het dagelijks leven vragen onze aandacht. Ook in de Gouden Eeuw is lang niet alles goud wat er blinkt. Er is veel armoede, met name in de volkswijken van Leiden, Amsterdam en andere steden, waar duizenden zonder goede voorzieningen dicht opeengepakt een warme zomer moeten zien te overleven. Zelfs vormt zich een lompoproletariaat. De pest en andere ziekten eisen duizenden mensenlevens en ontregelen nu en dan het gewone leven.

Een interessante ontwikkeling is het in gebruik komen van thermometers en barometers.

Woord van dank

Zoals ook in de vorige delen, ga ik weer een groot aantal mensen bedanken. Allereerst Drs. Aryan van Engelen, hoofd van de Klimatologische Dienstverlening van het KNMI, initiatiefnemer van het onderzoek en redacteur. Vervolgens Ing. Folkert IJnsen in Stiens, die sedert 1984 het databestand beheert. De grafische afbeeldingen zijn van zijn hand en vormen een belangrijke onderdeel van de conclusies. Graag bedank ik ook Drs. Paul Moors (Nijmegen), die veel gegevens aanleverde en de tekst kritisch doorlas. Voor de wijze waarop hij, zoals eerder, de bibliografie samenstelde heb ik grote waardering.

Heel erkentelijk ben ik Jaap Kwakkel, grafisch vormgever aan het KNMI, die zoals in de vorige delen voor mooie kaarten en een statistisch overzicht (een tijdrovend, secuur werk) heeft gezorgd. Verder bedank ik Ton Lindemann (Maarssen), die weer de bijlage astronomie voor zijn rekening heeft genomen. Veel hulp in allerlei opzichten ondervond ik ook van Rudmer Jilderda, Henk van Oel, Harry Geurts, Martin Heunks en Piet Y. de Vries, allen verbonden aan het KNMI. Ook bedank ik Rinolva Allée (Den Haag), Bernard van Bossum (Den Haag), Ruud van Doorn (Breugel), Agnes Dunselman (Driehuis), Dr. Esther Jansma (RING/ROB), Drs. G.J.H.Krosenbrink (Corle bij Winterswijk), Pavla Marková (Amsterdam/Prélouč, Tsjechië), Piet Steenbakker Morylion Loijzen (Gouda), René van Stipriaan (Amsterdam), Wim Terlouw (Heemstede), Arno Vegter (Veldhoven) en Mr. Hans van der Wiel (Bleiswijk).

Bij mijn dankwoord mag ik beslist niet mijn uitgevers Drs. Dingeman van Wijnen en Bram Bonnema in Franeker vergeten. Zij tonen zich voortdurend persoonlijk betrokken bij deze boeken, reiken mij waardevolle gegevens aan en getroosten zich veel tijd en moeite om tot een goed resultaat te komen.

De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag is voor mij al meer dan 40 jaar een goudmijn en ik ben de medewerkers erkentelijk voor hun hulp en adviezen.

Voor op- en aanmerkingen houd ik mij aanbevolen.

Den Haag, Palmzondag, 16 april 2000
Drs. Jan Buisman

Bij de 2de en 3de druk:

In de 2de druk (2006) zijn onder andere enkele grote branden toegevoegd.

In de 3de druk (2019) zijn enige passages bij de zogeheten Verlating van Philips II (1581) herschreven. Tevens heeft de omslag enige veranderingen ondergaan.

In beide herdrukken zijn uiteraard een aantal tikfoutjes e.d. gecorrigeerd.

December 2005

jb

1574-1575 (ZIE DEEL III)

winter: koud

zomer: warm

Begin oktober 1574 wordt *Leiden* ontzet, waarbij de wind een grote rol speelt. Winter met veel stormen. In januari een vorstperiode, gevolgd door een stormvloed op 22 januari 1575.

Zomer 1575 is gunstig (warm); goed wijnjaar. (Voor details zie deel III.)

1575-1576

winter: zeer zacht

zomer: vrij koel

OKTOBER EN NOVEMBER ZIJN AL WAT WINTERS

Op 3 oktober valt de regen met bakken uit de hemel. Op de 5de is het erg koud bij een harde noordoostenwind (*Zierikzee*). Dezelfde wind wakkert in dezelfde plaats op de 10de een grote brand geducht aan; een groot deel van het stadje gaat in vlammen op. Dat daarbij veel turf verloren gaat, stemt de bewoners bezorgd: hoe komt men nu de winter door, temeer daar een beleg dreigt.¹ Een bericht uit *Haarlem*:

Op den 17, 18, 19, 20, 21 [oktober] grote winden ende zeer starick [sterk] ghevroesen, den coud onverdrachelijck, hagel, sneu, daarna wederom schoen weder.²

In het *Waddengebied* branden de Spanjaarden op 11 oktober op *Vlieland* 450 huizen plat. Intussen zijn d'Ulloa en Mondragon eind september 1575 van *Tholen* overgestoken naar *Schouwen*, waar zij op 25 oktober het (thans verdwenen) Hollandse stadje *Bommenede* innemen. Dan slaan zij het beleg om *Zierikzee*, dat wordt verdedigd door Arend van Dorp. Zij genieten daarbij de gunst van 'schoen weder van droechte dat in hondert jaeren noit ghewest en hadde'.³ De droogte duurt een maand. Het blijft koud. Op 19 november sneeuwt het bij *Parijs*⁴ en de 20ste is in *Groningen* een koude dag.⁵

WINTER IS OPEN EN ZACHT, SOMS ONSTUIMIG

Maar dan wordt het onstuimig. Op 15 december stormt het bij volle maan uit noordwest. Een springvloed berokkent schade aan de dijken in het noordoosten van *Vlaanderen*, wat de reorganisatie van het dijkwezen rond *Terneuzen* bespoedigt. Op *Schouwen*, waar het beleg van *Zierikzee* voortduurt (tot 30 juni 1576) en het land door moedwil diep onder water staat, wordt nu de schade nog veel groter. Ook de kusten van *Holland* lopen flinke averij op. Door ruiming van de storm naar noordoost wordt een grotere ramp afgewend.⁶ Tot Kerstmis, 25 december, ziet men 'nauwelix ijs of sneu', en is het 'variabel van winden, storm en reghen'. Op St.-Jan Evangelist, 27 december, en op Alderkinderendach (28) stormt het wederom uit noordwest.

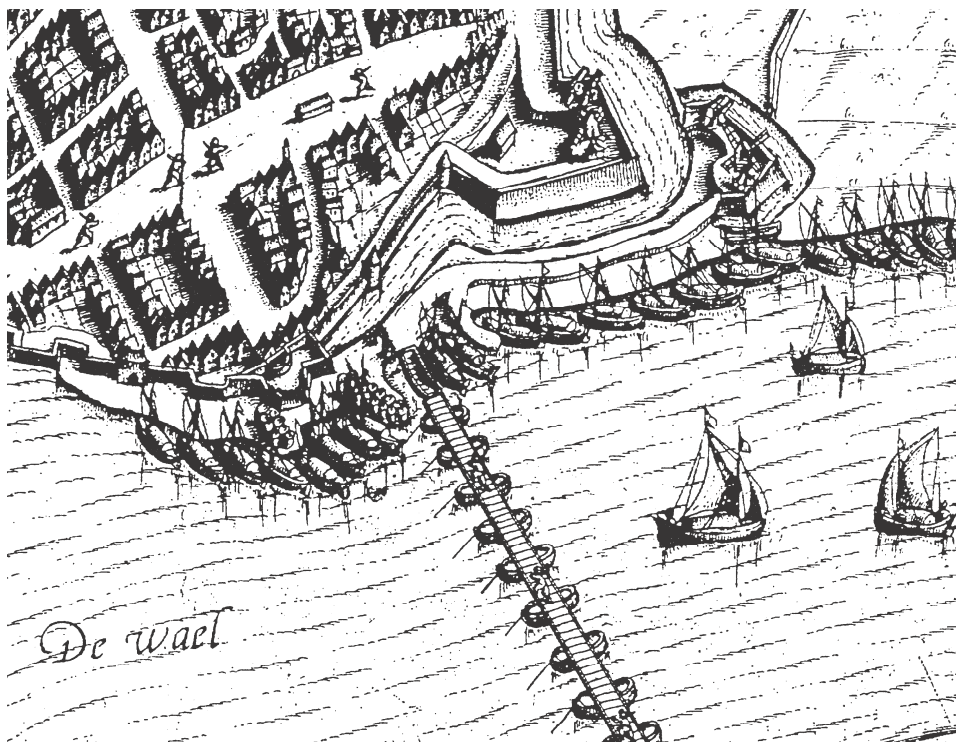
[...] ende daer zijn dijcken doer ghebrocken, alzoec dat wij rontdom int water zijn gheseeten. Ende 29 Decembris omtrent den avont beghonst het water te vallen ende te vertrecken. (*Haarlem*)⁷

BLOED, ZWEET EN TRANEN IN DE STEDEN EN DORPEN VAN HOLLAND

In 1573 volgt Don Luis de Requesens (1528-1576), gouverneur van *Milaan*, Alva op als de nieuwe landvoogd. Hij kan slecht tegen ons klimaat en is allesbehalve gezond. Requesens besluit de harde lijn van Alva te verlaten en treedt gematigd op. Te laat! Het wantrouwen is te groot. 'De draak is vervangen door de vos,' zegt men. De publieke opinie is anti-Spaans en ook veel roomsen grijpen naar de wapens onder de kreet 'Mijn hart is paaps, maar mijn degen is geus'! Bijna alle steden in *Holland* en *Zeeland* zijn nu in opstand. Een tegenslag is de val in juni 1576 van *Zierikzee*, waardoor *Walcheren* met *Veere* (zetel van de admiraliteit en vlootbasis), *Middelburg* en *Vlissingen* in een isolement ten opzichte van *Holland* komt te verkeren.

De beste methode om de opstand te onderdrukken zou een blokkade van de Hollandse en Zeeuwse kusten zijn, maar daartoe zijn de Spanjaarden niet bij machte. Zij beheersen niet eens de *Zeeuwse stromen* en de *Zuiderzee*, daar ze de ondiepten en stromingen niet kennen. Hun enige zeeman, Bossu, zit sinds 1573 gevangen en loopt over naar Oranje.

Voor de bewoners is de toestand na vier jaar oorlog ten hemel schreiend. Dorpen zijn verbrand en verlaten, steden verpauperd, akkers verwilderd, weiden zompig met hoog opgeschoten gras, vaarwegen onbruikbaar door gezonken schepen. Bij *Leiden*, *Alkmaar* en *Gouda* staat veel land blank en dat geldt ook voor de *Alblasserwaard* en de *Vijfherenlanden*. Het ambacht *Alphen* is in juli 1575 nagenoeg ont-

Zaltbommel (Guicciardini).

volkt. De vrouwen en kinderen zijn naar *Leiden* en andere steden gevlucht en de grond staat voor ruim 92% blank en ligt desolaat en onbebouwd. Rond *Haarlem* zijn nu (1576) alle dorpen (elf worden met name genoemd) volledig verwoest. *Beverwijk* is het beste af; daar staan nog 12 huizen overeind. De weinige bewoners leven in kelders en hutten ‘omme de Landen aldaar leggende eenigsints te cultiveeren en alsoo de kost te krygen’.

Het vluchtelingenprobleem is enorm. Alle beveiligde steden zitten boordevol. Er heerst een noodtoestand: vaak zijn het boeren die bovendien hun vee hebben meegebracht. In de dorpen klagen de weinige overgebleven bewoners steen en been over het wangedrag van geuzen en vreemde soldaten. Laatstgenoemden zijn vaak huurlingen: Castilianen, Schotten, Napolitanen, Duitsers, etc., die hun eigen wapens, voedsel en onderdak bekostigen. Krijgen ze geen soldij, dan gaan ze over tot brand-schatting: ze persen boeren en burgers geld en goederen af onder bedreiging met brandstichting. De vreemde troepen zien alle Nederlanders als ketters en vijanden van de koning. Dat laatste is in grote lijnen juist, het eerste niet. De geuzen maken bij hun plunderingen daarentegen wel onderscheid, maar kerken en kloosters zien zij altijd als hun rechtmatige buit. Duizenden mensen komen om het leven door oorlog, ziekten en ontberingen.

In *Noorthollant* oock desgelijck,
Daer seer veel dooden op den dijck,
End in de slooten laghen.

Bij *Haarlem* en *Leiden* vindt men nog na jaren botten en schedels in de velden. De Amsterdamse jongens volgen het voorbeeld van de ouderen en spelen oorlog. Op 16 februari 1576 ziet men ze elkaar zo ‘ongenadelick’ met stenen bekogelen, dat men er een aantal oppakt en de ouders een losgeld laat betalen.⁸

EEN KOOPMAN-KRONIKEUR AAN DE BRUSSELSE KAASMARKT

In *Brussel* woont aan de Kaasmarkt, op een steenworp van de Grote Markt, de koopman Jan de Pottre (1525 tot 1601) met vrouw Magdalena en kinderen. Jarenlang noteert hij dagelijks zijn beslommeringen en ook zaken van algemeen belang. Nu klaagt hij, dat er vanwege de ‘naecte’ winter geen vis te krijgen is: ‘hij stonck eer men hier cost ghecrijghen mits het quaet ryen [is]’. Bovendien heeft Oranje de export van kabeljauw, zalm, ‘abboerdaen’ (stokvis), karper en haring uit *Holland* verboden. In juni wordt Jan raadsman van de stad *Brussel*.⁹

De inwoners van *Zierikzee* hebben een tekort aan turf, maar veel erger is opnieuw een brand, die in 1576 ruim 200 huizen en 60 zoutketen in de as legt.¹⁰

HET STORMT ALSOF DE WERELD VERGAAT (23 JANUARI 1576)

Bij verordening des konings begint het nieuwe jaar 1576 op 1 januari en niet pas op Pasen, zoals men gewoon is. Het is voor sommigen, zoals notarissen, even wenen, maar weldra wordt de aandacht afgeleid door het spektakelstuk van deze winter. In de nacht van 21/22 januari schrikken duizenden bewoners van *Gent* wakker door een zwaar onweer, waarna het hevig gaat regenen. Op de 23ste, opnieuw 's nachts, steekt een zware (zuid)westerstorm op, die uren aanhoudt. In *Gent* en vooral *Brugge* lopen huizen en kerken grote schade op. Ook *Artois* wordt getroffen.¹¹ Te *Hulst* en in de *Polder van Namen* slaan molens om¹² en in *Luik* sneuvelen schoorstenen en ‘lions’ op de huizen. Ontwortelde bomen ziet men overal.¹³ Dirk Vol-

kertszoon Seylmaker in *Hoorn*, beter bekend als de bekende kroniekschrijver Velius, is een kind van drie. Hij heeft de ramp dus van horen-zeggen:

t'Jaer 1576, den 23. Januarij inde naenacht weydet hier uytten Suydwesten een soo grooten en verbolgen wint, als men oyt in voortijden van ghehoort hadde: daer bleven weynich huysen in de Stadt onbeschadicht, veel schoorsteenen stor- ten om, veel ghevels vielen neder, veel boomen scheurden uytter aerden: daer weyden vier meelmolens om en een bossekruytsmolen [...]14

In *Amsterdam* ziet men veel vernielde daken van kerken, kloosters en woningen; ook hier slaan molens om, buiten de Haarlemmer Poort ligt er een in het *IJ*. Te *Lei- den* raken mensen bedolven onder hun instortende huizen en in *Beverwijk* valt de kerk in die als kazerne wordt gebruikt en verplettert een aantal soldaten. Bij *Texel* vergaan enkele met graan geladen schepen.¹⁵ In *Haarlem* vertellen mensen, dat ze van middernacht tot vijf uur 's ochtends hebben liggen schudden in bed. De St.-Ba- vo loopt voor 400 à 500 gulden schade op en er waaien drie molens om. Een vrouw wordt gedood in haar bed door vallend puin en verscheidene mensen raken ge- wond.¹⁶

In *Groningen* had het volgens Egbert Alting, stadssecretaris, nog erger gekund:

Verleden nacht ende desen morgen [23] is het een overmate stormwint uuth den Zuydwesten geweyet, soedat bomen uuther eerden, de moele up Marwijcks ron- deel omgestortet, karcken ende huysen allenthalven van dack, oeck mede van wanden entbloetet geworden, dan -Godt loff- sunder schade der zeedijcken offt solten water [...]17

Het middeleeuwse *Leeuwarden* ligt op vier wierden (terpen) aan of nabij de *Ee*. Op de westelijke staat de kerk van Oldehove, de St.-Vitus, die men bezig is in te rich- ten tot de kathedraal van het nieuwe bisdom. De rampstorm doet de kerk instor- ten. De toren (1529) had een hoge spits moeten krijgen, maar al tijdens de bouw begon het fundament te verzakken. Na 1576 resteren op deze plek een kerkruïne (in 1595 gesloopt) en de scheefstaande, stompe toren, die de oude naam Oldehove bewaart.¹⁸

Op de storm volgt een stormvloed, die het water in de *Zuiderzee* hoog opzweept. Er breken enkele dijken, zoals bij *Monnickendam* en aan de noordkant van het *IJ*. Nadat hun de schrik weer uit de benen is, verklaren Noordhollanders die het we- ten kunnen, dat de storm geen half uur langer had moeten duren: dan zou hun ge- west zijn verzwolgen.¹⁹

Op het strand van *Katwijk* komen na de storm de resten van de *Brittenburg* te voor- schijn. De laagwaterlijn ligt in 1571 circa 175 meter verder naar het westen dan heden ten dage.²⁰

In *Midden-Europa* wintert het in januari wat. Kort na medio januari ziet men ijs- gang in de Boheemse *Elbe* (*Leitmeritz*); te *Nürnberg* is sprake van ijs in de *Pegnitz*, die stroomt op 18 januari over. Op en rond 26 januari zijn er overstromingen in *Bas-Vendôme* en in *Maine*; in het hertogdom *Anjou* treedt bij *Angers* de *Loir* bui- ten zijn oevers.²¹ Op 5 maart 1576 worden *Shrewsbury*, *Bridgenorth*, *Tewkesbury* en *Bewdley* getroffen door een overstroming van de *Severn*. Oorzaak is het smel- ten van de sneeuwmassa's in de bergen.²² In *Vlaanderen* zegt men dat het land de- ze winter zwemt 'van den watere'!²³

Te *Zürich* beleeft men de zachtste winter sedert 1561/62 met slechts 30 koude en

één zeer koude dag. Op 21 dagen valt hier sneeuw. Er heerst in de *Alpen* deze winter grote lawine-activiteit.²⁴

LENTE EN ZOMER ZIJN KIL EN NAT MET WATEROVERLAST

April begint met lentewarmte, maar later wordt het kouder en op 1 mei valt er een pak sneeuw (*Luik*).²⁵ In *Limburg/Lahn* lopen de druiven schade op door de rijp op Goede Vrijdag, 20 april. Een reprise volgt op 1 mei.²⁶ Op 8 mei geeft overvloedige regenval wateroverlast langs de *IJzer*.²⁷

In *Midden-Europa*, onder andere in *Thüringen* en *Saksen*, bliksemt, dondert en regent het op donderdag 24 mei de hele dag; de woest geworden rivieren vernielen molens, huizen en hutten en de weiden worden met slib bedekt, wat wijst op bodemerrosie. Te *Ilsenburg* op de noordoost-helling van de *Harz* sleurt de *Ilse* zelfs rotsblokken mee, 35 mensen komen om het leven. Te *Braunschweig* stroomt de *Oker* over.²⁸

Op 30 mei en de dagen daarna staan veel beemden, weiden en ‘meersen’ bij *Gent* nog steeds blank.²⁹ Een breuk in de dijk aan de *Waal* doet bij *Culemborg* winter- en zomergraan verloren gaan. De landerijen van de vroegere abdij *Mariënweerd* bij *Beesd* leveren in 1576 hooi noch stro. In het *Land van Maas en Waal* klagen de dorpelingen, dat zij al negen jaar last van het water hebben; zij noemen het een wonder dat ze niet van honger zijn omgekomen. In 1576 dringen de bewoners van *Alphen* bij de ambtman te *Leeuwen* aan op herstel van de dijk tussen *Alphen* en *Wamel*.³⁰

Op 10 juni staan bij *Amsterdam* nota bene nog steeds veel koeien op stal vanwege het koude en natte weer.³¹

In de dorpen bij *Gent* hoort men op de 13de juni kanonnen donderen. Als dat bij *Zierikzee* is, moet de wind wel noordelijk zijn. In het *Waastrand* gaan in juni geuzen aan land, ze steken huizen in brand en roven het vee. In *Gent* voelt men zich bedreigd.³²

Begin augustus is het in *Midden-Europa* onweersachtig. Op de 2de woeden er hevige buien met hagel boven *Bohemen* en op de 5de in de *Alpen* tussen het *Meer van Genève* en het Oostenrijkse *Innsbruck*. Ook de stad *Zwolle* wordt in 1576 geteisterd door hagelstenen ter grootte van hoender- en ganzeneieren.³³

In *Gent* zitten de mensen dagelijks in angst. Het wordt hen te veel: oorlog, dieverij door geuzen en vreemde soldaten, brand, ziekte, schaarste. Zelfs het weer is slecht. Op 16 augustus en volgende dagen is het onmatig weer: de boeren krijgen hun vlas, hooi, bonen en erwten en zelfs de rogge niet droog binnen. Ook ruikt een besmettelijke ziekte op.³⁴ In *Haarlem* is men blij met een goede oogst van gerst, tarwe, hennep, haver en hooi, maar die van rogge is slecht.³⁵

Voor zover er al zomerweer is, gaat dat snel over in herfstweer. Al vóór Nativitas Mariae, 8 september, zien de verbaasde bewoners van *Limburg/Lahn* zware rijp aan de bomen.³⁶

Te *Dijon* begint de wijnoogst op 20 september 1576 en bij *Parijs* op 17 september, beide volgens de Juliaanse kalender.³⁷

MET DOOD VAN REQUESENS STORT HET SPAANSE BEWIND IN

In september 1575 is Philips II bankroet. Zijn vele ambtenaren, de grote legers en zijn liefde voor de kunst vreten geld en de ooit zo rijke *Lage Landen* brengen haast

niets meer op. Voor Requesens schiet geen peso over. In de nacht van 4/5 maart 1576 overlijdt de ziekelijke man (47) en de Raad van State neemt de regering op zich. Op 30 juni valt de stad *Zierikzee*, waardoor het rebelse *Walcheren* gescheiden is van *Holland*. De dood van Requesens doet het Spaanse bewind wankelen; de soldaten, toch al op zwart zaad, vrezen nu nog langer op hun soldij te zullen moeten wachten. Grommend verlaten zij een aantal steden, ook *Zierikzee*, op weg naar *Brussel*. Onderweg plunderen zij *Aalst* (25 juli). Maar een slechtere keuze dan dit niets-vermoedende, koningsgetrouwe stadje is haast niet denkbaar. Een storm van verontwaardiging steekt op; in *Brussel* ziet men zelfs mannen met getrokken zwaard de straat op stormen onder de kreet: 'Dood aan de Spanjaard!' Nadat op 14 september bij *Tienen* een Brabants legertje het heeft afgelegd tegen een troep Spanjaarden, is de algemene opinie: de 'Spaengiaert' moet weg! De Staten-Generaal verklaren de Spaanse muiters tot rebellen die bestreden mogen worden. Men werft troepen aan en vraagt Oranje om meer steun. Maar geld is het laatste dat Oranje heeft.³⁸

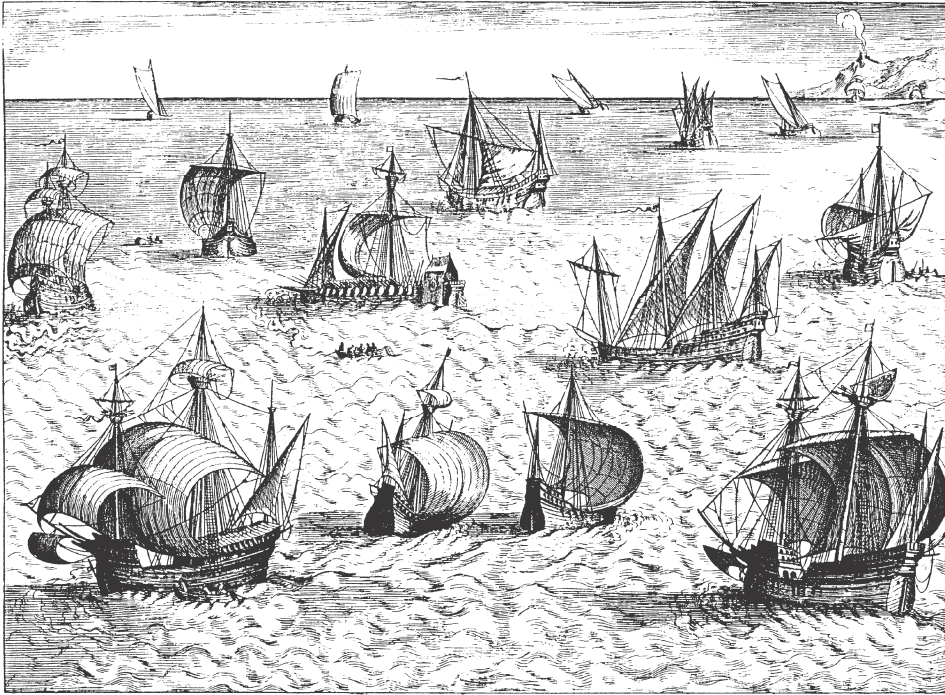
HAAGSE BURGERIJ WEET HAAR BOS TE BEHOUDEN

Bij de strijd in *Holland* heeft Die Haghe, 's-Gravenhage, als open stad zwaar te lijden van zowel Spanjolen als geuzen. Het *Haagse Bos* overleeft zowel de bezetting als de 'orkaan' van 1576, die wel 300 eiken omwaait. (Ook is er begin 1575 veel hout geroofd.) Maar een nieuw gevaar doemt op. De prins en de Staten hebben geld nodig en op de lijst van kerkelijke goederen en domeinen die voor verkoop in aanmerking komen staan ook het Haagse Bos en het klooster en de kerk van de Dominicanen aan het Voorhout. Groot is de opschudding bij magistraat en burgerij als dit bekend wordt. Met veel moeite weet men de verkoop te verhinderen en op 15 april tekent men met de prins de Acte van Redemptie. *Den Haag* moet flink over de brug komen en de prins zelfs de tegenwaarde van de genaaste kerkklokken kwijtschelden. Doch Bos en Kloosterkerk zijn gered. De Haagse magistraat verkrijgt de exclusieve en onvervreembare rechten op het *Haagse Bos* (inclusief het *Malieveld*, ooit de baan voor een balspel).³⁹ Iedere bestemming zal voortaan tijdelijk zijn: een kermis, een paardenmarkt, een demonstratie, een concert, etc.

'WETEN ZICH GEEN RAAD HARE ARMEN TE ALIMENTEREN'

De zestiende eeuw kent vaak stijgende graanprijzen, daar de produktie, de ontginningen ten spijt, achter blijft bij de bevolkingsgroei. Daarbij komt het royale aanbod van zilver uit *Midden-Europa* en *Latijns-Amerika*. In de 14de en 15de eeuw nam de koopkracht eerder toe. In 1555 klagen de Staten van *Holland* in een remonstrantie aan de keizer, dat veel steden zich 'geen raad weten, hare armen te alimenteren'. In *Dordrecht* is twee-derde deel van de inwoners nietsbezittend of minvermogen (zij betalen geen belasting en/of krijgen steun).

Van 1563 tot 1576 zijn rogge en tarwe schrikbarend duur, in het bijzonder in delen van *Frankrijk* en in *Midden-Europa*. In de havensteden aan de *Noord-* en *Oostzee* kan men wel graan invoeren en is de toestand beter. Directe oorzaken zijn de oorlog, de moeilijke verbindingen en het slechte weer. De Franse koning kondigt een exportstop af. Door de schaarste en de armoede stort ook de afzet van industriële produkten in. Als dan de Engelsen hun wolstapel van *Brugge* naar *Emden*

De wind lijkt op deze 'zestien schepen' van Pieter Brueghel de Oudere wel van alle kanten te komen en of de golfslag daarmee harmonieert is de vraag. In zijn tijd let men daar nog niet zo op. Maar in de 17e eeuw zijn het met name de grote zeeschilders Willem van de Velde, vader en zoon, die minutieuze voorstudies maken van het effect van de wind op de zeilen en op het zee-oppervlak. Uit: R. van Bastelaer, *Les estampes de Peter Bruegel l'Ancien* (Brussel 1908); daar ook andere voorbeelden.

verplaatsen grijpt een enorme werkloosheid onder handwerkers en dagloners in *Vlaanderen* om zich heen.

Tijdens de vele strenge winters van de jaren zestig en begin zeventig vullen duizenden hun maag met knollen, kruiden, loof en gras. Maar in 1574 passeren 80.000 ton graan de *Sont* op weg naar de *Nederlanden*, *Spanje* en *Portugal* en in 1575 beleeft men de tweede warme zomer sinds 1559.

Dat de verpauperde textielarbeiders in *Vlaanderen* vatbaar zijn voor het nieuwe geloof, het calvinisme, zal grote gevolgen voor de *Lage Landen* krijgen.⁴⁰

OORLOGSELLENDE VERSCHERPT DOOR PEST-EPIDEMIE

In *Holland*, reeds in oorlogsellende gedompeld, steekt ook nog de pest de kop op. Een bekende arts is Pieter van Foreest, Forestus, uit *Alkmaar*. (Later heeft hij Oranje als patiënt.) In 1577 maakt hij in *Delft* kennis met de pest. Eng vindt men het, dat de jeugd tevoren begrafenisje speelde. Weldra sterven 80 tot 100 mensen per dag. Zestien jaar later, in 1573, trekken 200 Delftenaren naar *Haarlem* in een poging het beleg te breken. Om de stad, waar de pest heerst, liggen de lijken bij honderden onbegraven op het veld in de brandende zon! Bij alle nobele streven is nu

wel het gevolg dat die van *Delft* de pest mee naar huis nemen, wat leidt tot een slachting onder de talloze boeren en andere dorpingen die met hun vee het onveilige platteland zijn ontvlucht. Uit het klooster van St.-Clara worden binnen enkele weken 600 lijken uitgedragen. De Delftse burgerij komt er genadig af.⁴¹ Ook buiten *Holland* heerst pest. In *Sittard* sterven, zegt men, 5.000 burgers en soldaten. Het stadsbestuur laat in de besmette huizen een strowis uithangen. Er komt een straatverbod en niemand mag wol, vlas of spek op de markt brengen.⁴² In *Antwerpen* woedt de pest hevig van 1576 tot 1580, wat ook hier leidt tot een aantal maatregelen.⁴³

HOE KAN MEN, WONEND IN EEN STAD, TOCH GEZOND BLIJVEN?

In 1529, 1575 en 1576 besluit de stad *Groningen* na een pest-epidemie ter bevordering van de gezondheid afval snel op te ruimen. Men ziet verband tussen mest en pest. Hier spelen nieuwe, uit *Italië* afkomstige inzichten een rol en wel die van de Genuese architect Leon Battista Alberti (†1472) in zijn befaamde werk over de stedenbouw 'De re aedificatoria'. Centraal staat de vraag hoe men in de stad gezond kan leven. De stedenbouwers moeten, aldus Alberti, letten op de heersende windrichting en op de aanwezigheid van fris, stromend water. Daar stank ziek maakt, dienen afval en mest snel te worden verwijderd en daarom zijn riolen een onmisbaar onderdeel van de straat. Het beste criterium voor een schoon milieu is de afwezigheid van stank en een probaat middel ter constatering is de menselijke neus! Er is ook verband tussen armoede en ziekte; wie arm is raakt ondervoed en heeft minder weerstandsvermogen. Wie ziekten wil bestrijden, moet dus de armoede aanpakken.

Uit dit alles blijkt dat de miasmentheorie uit de klassieke oudheid nog springlevend is. Ziekten worden veroorzaakt door uitwasemingen en dampen (miasmen). De arts Girolamo Fracastoro (†1553, *Verona*) spreekt van 'ziektezaden', die van mens op mens overgaan en ook door de lucht worden vervoerd. Zijn ideeën vinden via de adviezen van stadsartsen, onder wie Van Foreest, hun weg naar de stedelijke besturen. Ook Simon Stevin (†1620) is een adept van Alberti en Fracastoro. In zijn boek 'Van de oirdeningh der steden', dat hij kort voor 1594 publiceert, pleit hij voor de aanleg van rioleringen.⁴⁴

'IN HOLLAND WORDT EEN NIEUWE RELIGIE GEPLANT'⁴⁵

De gebeurtenissen op godsdienstig en politiek gebied tussen 1560 en 1620 zijn ingrijpend, vaak schokkend en de gevolgen zijn tot in onze tijd merkbaar. Anders dan in de tegenwoordige tijd zijn in de 16de en 17de eeuw ook religieuze thema's het gesprek van de dag. De omwenteling grijpt bovendien diep in het dagelijks leven in.

Op 1 april 1572 verrassen de geuzen *Den Briel* en in de zomer van 1572 beheersen de opstandelingen ruim 50 steden. Voornamelijk verzetshaarden zijn *Holland*, *Zee-land* en *Gelderland*. Buiten de opstand blijven *Amsterdam*, *Arnhem*, *Nijmegen* en vrijwel alle 18 bisschopssteden, ook *Middelburg*. De zuidelijkste brandhaarden zijn *Valenciennes* en *Mons* (*Bergen* in *Henegouwen*). Vanaf dit ogenblik dwarrelen de gebeurtenissen in een razende vaart over elkaar heen. In de meeste gewesten wordt de revolutie onderdrukt, maar in het zuiden van *Holland*, boven het *IJ* (*Enkhuizen*) en op *Walcheren* weten de geuzen hun invloedssfeer uit te breiden en hun gezag te

consolideren. Nadat ook *Middelburg*, *Goes*, *Amsterdam* en *Haarlem* (1577, 1578) zijn gevallen, hebben zij *Holland* en *Zeeland* (de eilanden) volledig in hun macht. Het volk steunt de geuzen voor zover deze Spanjaarden bestrijden, maar de animo om ook het geuzengeloof over te nemen blijkt gering.

De omwenteling in *Holland* voltrekt zich in drie fasen en staat min of meer model voor wat er in etappen tot rond 1600 (een generatie!) in de andere gewesten boven de rivieren gebeurt. Vrijwel alle Hollandse en Zeeuwse steden die in 1572 hun poorten voor de geuzen openen doen dat nadat zij 'satisfactie' hebben bedongen, waarmee men behoud van het katholieke geloof bedoelt. Maar al in juli 1572 kondigen de Staten op aandringen van Oranje de zogenaamde religievrede af. Daarbij bestaan beide godsdiensten vreedzaam naast elkaar en genieten zij gelijke bescherming. De kerken worden verdeeld naar rato van het ledental. Gewoonlijk wijst men het oudste gebouw aan de papen toe. In *Delft* krijgen de papen de Oude Kerk, de calvinisten de Nieuwe Kerk. De 1500 kerken zijn eigendom van de burgerlijke overheid, die ze eeuwenlang aan de katholieken ter beschikking stelde en nu ook aan de gereformeerden. Het onderhoud is opgedragen aan kerkmeesters. Deze hoeven niet gereformeerd te zijn en dat verklaart voor een deel waarom in zoveel kerken nog 20, 30 of 40 jaar na de omwenteling beelden staan. In de grote kerken van *Haarlem* worden deze pas in 1622 opgeruimd.

Maar de 'religievrede' stuit aan beide zijden op verzet. De roomsen ruimen ongaarne een kerk in voor de ketters en de calvinisten menen de goddelijke opdracht te hebben de afgoderij uit te roeien. Onverdroten streven zij naar alleenheerschappij en zij slagen daar weldra in.

In februari 1573 bepalen de Staten van *Holland*, dat men de papen al hun kerken zal afnemen, niet 'by provisie, maer bestendighlyck'. Tevens wordt de roomse eredienst, ook in woningen, verboden. Dit is in strijd met de 'religievrede' van Oranje, die daarom in *Delft* zelfs weer de mis invoert. De gereformeerden, gering in aantal, nemen enkele kerken in gebruik. Het merendeel wordt leeggeruimd en dichtgespijkerd. Sommige gebouwen doen later dienst als kazerne, opslag voor graan, munitie, paardenstal, etc. Andere branden af en worden gesloopt.

Wij zien hier een zonderling schouwspel. Een sinds eeuwen gevestigde kerk, die weliswaar geen bloeitijd doormaakt, maar evenmin in diep verval verkeert, wordt in korte tijd van al haar rechten beroofd en zelfs door de ketterij, nota bene een kleine minderheid, in de vervolging gedreven. Alleen al in 1572 bekopen ruim 90 geestelijken en talrijke leken de omwenteling met hun leven. De eerste is Hendrik Bogaert, pastoor te *Helvoet*, de bekendste zijn de martelaren van *Gorcum*. Bij de machtsovername lijken intimidatie en angst een grote rol te spelen. Als in 1572 in *Enkhuizen* een groep gewapende geuzen het stadhuis bezet, komt er een 'grootte vrees onder den goeden catolycke gemeente soo dat niemand een hoofd [durft] voor steecken buiten haare huysen'.

Een ernstig gevolg van de geuzen-invasie is de ineenstorting van onderwijs, 'burgerlijke stand', armenzorg, etc.; het nieuwe geloof is voorlopig veel te zwak om daar in te voorzien.

De afkeer van de Spanjaarden is algemeen. Maar als onder het geuzenbewind de beloofde welvaart uitblijft en het dagelijks leven steeds verder wordt ontwricht, krijgen velen het gevoel, dat ze van de regen in de drup zijn geraakt. In *Leiden* plundert het gedesillusioneerde, schamele volk de huizen van rijken en in *Dordrecht*

hoort men zelfs ‘om Spaengie’ roepen, zoals ooit het volk Israël in de woestijn terugverlangde naar de ‘vleespotten van Egypte’.

Voor een goed begrip: geuzenkerk is synoniem met ‘gereformeerde kerk’. Binnen die kerk is het calvinisme de voornaamste maar niet de enige stroming. Na 1585 wordt deze kerk de bedding, de institutionele vorm, van een typisch Nederlandse vorm van het calvinisme. Dit kan variëren van fel antipapistisch (geuzen) tot irenisch rond de figuur van Oranje. Over protestanten spreekt men als men gereformeerden, lutheranen en doopsgezinden tezamen bedoelt. (Zie opmerking.)

EEN RELIGIEUZE KLIMAATVERANDERING

Een sage in *Oberwallis* spreekt over twee verkillingen (Kälte) die men daar rond het midden van de 16de eeuw beleeft. Eerst in het geloof en daarna in de natuur. Historici en klimatologen zijn van mening, dat het hier gaat om de komst van het calvinisme gevolgd door de Kleine IJstijd. De Nederlanders beleven iets soortgelijks en de sporen ervan vindt men in de kronieken, dagboeken en brieven. Luther, behoudend van aard, had veel oude gebruiken en vormen gehandhaafd, zoals altaar, beelden, feestdagen, etc. Maar een generatie later doet met het calvinisme een nieuw geloof zijn intrede. Nu ruimt men de kerken helemaal leeg. Alle esthetische elementen worden uit de eredienst en uit de kerk verbannen. De kansel blijft en ook het orgel wordt gehandhaafd (op last van de overheid) maar men gebruikt het niet meer. Wat voor de katholiek essentieel is, noemt de calvinist afgodisch bijgeloof en ceremonieel en hij schaft het af. Zelfs de preek verandert en volgt niet meer het kerkelijk jaar (de meeste feesten zijn geschrap) maar de bijbelboeken.

Het is boeiend om te zien hoe juist in de *Lage Landen* deze twee controversiële werelden op elkaar botsen. De katholieke met haar beeldcultuur, haar rituelen en symbolen, haar vormen en kleuren, haar waardering voor de kunst en haar verwevenheid met de volkscultuur en de Bourgondische leefstijl tegenover de calvinistische, waar het gesproken en geschreven woord centraal staan, waar men hecht aan een sobere en ingetogen levenswijze, waar men de mens ziet als geneigd tot alle kwaad en waar men kritisch staat tegenover iedere vorm van werelds vermaak.⁴⁶

Opm.

- Een onuitputtelijke bron voor de jaren 1555 tot 1601 is Pieter Christiaensz. Bor, *Oorsprongk, begin ende vervolgh der Nederlantscher oorlogen*, 4 dln (Amsterdam 1679/84). Zie ook *Algemene Geschiedenis der Nederlanden (AGN)* dln 5 tot 8 (Haarlem 1979/80), G. Parker, *De Nederlandse Opstand. Van beeldenstorm tot bestand* (Utrecht 1981, vert. uit Engels), Jonathan I. Israel, *De Republiek, 1477 tot 1806*, 4 dln in 2 banden (Franecker band I 1997⁴, band II 1997², oorspr. Engelse editie 1995). Voor de hoofdlijn: H.P.H. Jansen, *Prisma Kalendarium, Geschiedenis van de Lage Landen in jaartallen* (1995⁸); ook: H.W.J. Volmuller (ed.), *Nijhoffs Geschiedenislexicon, Nederland en België* (Den Haag/Antwerpen 1981). Voor het leven van de gewone mensen: A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1999⁴). Zeer veel topografische bijzonderheden, zoals blikseminslagen, branden en overstromingen vindt men in A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, 13 delen plus suppl. (Gorinchem 1839-1851). Wel is het zaak deze gegevens zo mogelijk aan de hand van contemporaine bronnen te verifiëren.

- De term ‘hervormd’ vindt men niet bij de tijdgenoten. Wel: ‘calvinistisch’, ‘gereformeerd’

of 'nieuwgelovig'. In de 19de eeuw krijgt 'gereformeerd' een andere betekenis. Ook A.Th. van Deursen, Bavianen en slijkgeuzen, Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt (Franeker 1998³) prefereert blijkens zijn woord vooraf bij de 2de druk (1991) de benaming 'gereformeerd'.

- 1 Verhaal van het beleg voor *Zierikzee* (1575-1576) door Corn. Claes, med. J. Pot in BMHG 50 (Utrecht 1929) 107-140.
- 2 Willem Janszoon Verwer, Memoriaelbouck, dagboek van de gebeurtenissen te *Haarlem* van 1572-1581, ed. J.J. Temminck (Haarlem 1973) 167.
- 3 Dagboek van Jean de Pottre, 1549-1602, [*Brussel*], ed. J. de Saint-Genois, MVB, 3de serie, nr. 5 (Gent 1864) 63, 64; Bor (ed. 1679/84) 8ste boek, 653, 658b, 659a.
- 4 Mémoires de Claude Haton, contenant le récit des événements accompli de 1553 à 1582, principalement dans la *Champagne* et la *Brie*, ed. Félix Bourquelot, 2 dln (Paris 1857) II 295, 296.
- 5 Dagboek of aantekeningen van Dr. Georgius Westendorp 1566-1578, med. H.O. Feith in *De Vrije Fries*, Mengelingen, uitg. Friesch Gen. v. Geschied- Oudheid- en Taalkunde, 7de deel, Nieuwe Serie I (Leeuwarden 1854/56) 41-73, i.c. 69.
- 6 M.K.E. Gottschalk, Stormvloed en rivieroverstromingen in *Nederland* II (Assen 1975) 735, 736-742. Voor *Schouwen* ook: Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz. (Gualtherus Jacobi Masius) prior van Stein [bij *Gouda*] [Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579], 2 dln., ed. I.H. van Eeghen in WHG, 4de serie, 5, 6 (Amsterdam 1959-1960) II 553; A.M.J. de Kraker, Landschap uit Balans, De invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap in de *Vier Ambachten* en het *Land van Saeftinghe* tussen 1488 en 1609, diss. UvA 1997 (Utrecht 1997) 119, 123, 185, spreekt over zware storm op 15 dec., storm op 22/23 dec. en vorst op 27 dec. in het noordoosten van *Vlaanderen*.
- 7 Verwer, *Haarlem*, 171; cf. Gottschalk II (1975) 738; deze bron was haar niet bekend.
- 8 Zie alg. opm. hierboven; verder: Een nieu Geusen Liedten Boecxken (vermeerd. druk, 1581, reprint). Voor *Alphen*: Gegevens betr. landbouwtoestanden in *Rijnland* in het jaar 1575, med. N.W. Posthumus in BMHG 35 (1914) 169; de oorlogje-spelende jongens bij Wouter Jacobsz., *Amsterdam* II 559; Van Deursen (1999⁴) III (De oorlog); voor *Beverwijk*: Resolutie Staten van Holland, 11 mei 1576.
- 9 De Pottre, *Brussel*, Inl., 64, 65.
- 10 *Nederland in vroeger tijd XVI* (1751/1966) 313.
- 11 *Vlaemsche Kronijk of Dagregister*, etc. [*Gent*] 15 July 1566 tot 15 Juny 1585, onderhouden in het Latijn door Ph. de Kempnaere, overgezet door J.P. van Male, ed. Ph. B[lommaert] (Gent 1839) 151, 152.
- 12 De Kraker (1997) 185.
- 13 L. Dufour (ed.), Quelques événements météorologiques du XVIe siècle dans la principauté de Liège [*Luik*] in Publ. serie B N° 102, KMI (Brussel 1979) 22 cit. de kroniek van de regering van Gérard de Groesbeek.
- 14 Dirck Velius, Chronyck van *Hoorn* (ed. 1617) 4de boek, 238.
- 15 Wouter Jacobsz., *Amsterdam* II 554-563.
- 16 Verwer *Haarlem*, 173, 174.
- 17 Egbert Alting, *Diarium 1553-1594*, ed. W.J. Formsma en R. van Roijen, RGP Gr. serie III ('s-Gravenhage 1964) 321.
- 18 A. Steegh, Monumentenatlas van *Nederland*, 1100 Historische Nederzettingen in kaart (Zutphen 1985²) 85, fig. 8; M.D. Teenstra, *Kronijk*, of breedvoerige tijdrekenkundige tabel, inzonderheid voor de provinciën Groningen, Friesland en Drenthe [...] I (Uithuizen 1859) betrouwbare meded.; cf. *Kunstreisboek voor Nederland* (Amsterdam 1969⁶) 54.
- 19 Gottschalk II (1975) 744-746. Voor noodkreet *Noord-Holland*: Bor (ed. 1679/84) 8ste

- boek, 658b, 659a; de storm bij Bor van 3 jan. 1576 is vrij zeker die van 3 jan. 1577.
- 20 H. Dijkstra, F.C.J. Ketelaar, Brittenburg, raadsels rond een verdrongen ruïne (Bussum 1965) 16, 65.
- 21 C. Weikinn, Quellentexte zur Witterungsgeschichte Europas von der Zeitwende bis zum Jahre 1850 in Quellensammlung zur Hydrographie und Meteorologie, Band 1, T. II, 1501 – 1600 (Berlin 1960) 318; L. Dufour (ed.), Événements météorologiques anciens d'après les Registres-Journaux de Pierre de l'Estoile [*Parijs* 1574-1609] in Publ. serie B N° 97 (Brussel 1978) 5.
- 22 P.D. Jones, A.E.J. Ogilvie, T.M.L. Wigley, Riverflow data for the United Kingdom. Reconstructed Data back to 1844 and Historical Data back to 1556, Climate Research Unit, Un. of East Anglia, Norwich, Research Publications 8 (1984) 53.
- 23 E. Vanderlinden, Chronique des événements météorologiques en Belgique jusqu'en 1834, Acad. Royale de Belgique, Cl. des Sciences, Mém., Coll. in-4°, Deux. série, T. VI, fasc. 1 (Brussel 1924) 135 cit. enige betrouwbare bronnen.
- 24 Dagboek Haller, *Zürich*, samenvatting door W. Lenke in Vierteljahrsschrift der Naturf. Ges. in Zürich 94 (1949); Christiaan Pfister, Wetternachhersage, 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen (Bern/Stuttgart/Wien 1999) 260.
- 25 Dufour (1979) 23; kroniek Gérard de Groesbeek, *Luik*.
- 26 Die Limburger Chronik des Johannes Mechtel, ed. K. Knetsch, Veröff. der hist. Commission für Nassau VI (Wiesbaden 1909) [*Limburg/Lahn*] 133.
- 27 Cronicon monasterii Evershamensis conscriptum per Gerardum de Meestere, 1629, ed. L.C. Carton et F. Vandeputte, Publ. de la Soc. d'Emulation de Bruges (Bruges 1852) 37.
- 28 Weikinn II (1960) 318, 319 cit. betrouwbare bronnen uit *Mühlhausen* (Thür.), *Wernigerode*, *Ilsenburg* en *Braunschweig*.
- 29 Dagboek van Cornelis en Philip van Campene, behelzende het verhaal der merkwaardigste gebeurtenissen, voorgevallen te *Gent* sedert het begin der godsdienstberoerten tot den 5^{en} April 1571, naar het oorspronkelijke handschrift [...] ed. F. de Potter (*Gent* 1870); in casu De Kempnaere, *Gent* (ed. 1839) 157.
- 30 Gottschalk II (1975) 745.
- 31 Wouter Jacobsz., *Amsterdam* II 554-563.
- 32 Van Campene c.q. De Kempnaere, *Gent* (ed. 1839) 157.
- 33 R. Hennig, Katalog bemerkenswerter Witterungsereignisse von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1800, Abhanl. des Königl. Preuss. Met. Instituts, Bd. II, No 4 (Berlin 1904) 52 cit. contemporaine bronnen. B.J.van Hattum, Geschiedenissen der stad *Zwolle*, 4 dln (*Zwolle* 1767-1775) i.c. III (1769) 151.
- 34 Van Campene c.q. De Kempnaere, *Gent* (ed. 1839) 164-178.
- 35 Verwer, *Haarlem*, 175.
- 36 Limburger Chronik (Mechtel) *Limburg/L.*, 133.
- 37 Bijlage 11.
- 38 Parker (1977, Ned. vert. 1981) hs. 3, 4; Israel I (1997⁴) I, hs. 10; Jansen (1995⁸) 84; ook: De Pottre, *Brussel*, 66, 67.
- 39 J. Smit, Den Haag in den geuzentijd (Den Haag 1922) hs. 18; cf. Jaap Buis, Historia forestis, Nederlandse bosgeschiedenis in A.A.G. bijdr. 26, 2 dln (Wageningen 1985) I 15; J. Kuyper, Het Haagsche Bosch, *Die Haeghe* (1867) 283.
- 40 L. Burema, De voeding in *Nederland* van de Middeleeuwen tot de twintigste eeuw (Assen 1953) 65-69; Wilh. Abel, Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Deutschland (Göttingen 1986³) II 1 en III 2, noten.
- 41 R. Fruin, Over eenige ziekten van prins Willem I in Robert Fruin's verspreide geschriften III, ed. P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller Fz. (Den Haag 1901) 4-64.
- 42 Chroniek van *Sittard*, ed. Aug. Dunckel in *De Maasgouw*, 19de jg. (1897) 86.
- 43 Documents pour servir à l'étude des maladies pestilentielles dans le Marquisat d'*Anvers*

- jusqu'à la chute de l'ancien régime, ed. A.F.C. van Schevensteen, CRH t.I (Bruxelles 1931) 135-190.
- 44 F. Huisman, Stadsbelang en standsbesef. Gezondheidszorg en medisch beroep in *Groningen* 1500-1730 (Rotterdam 1992) 21-30; E.R.M. Taverne, In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek, 1580-1680 (diss. Gron., Maarssen 1978) 35-48 en passim.
- 45 A. Duke & L. Jones, Towards a Reformed Polity in *Holland*, 1572-1578 in Ts. voor Gesch. 89 (1976) 373-393; de kop is een contemporain citaat: '... ende voorts de nieuwe religie binnen desen lande te plantene.'
- 46 J. Reitsma en J. Lindeboom, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden (Den Haag 1949⁵) hs. V, VI; L.J. Rogier, Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw II (Amsterdam/Brussel 1964³) hss. VI en VII; J.A. de Kok ofm, Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie (Assen 1964) delen IV en V, bijlagen; gegeven uit *Oberwallis* bij Chr. Pfister, Klimageschichte der Schweiz 1525-1860 I (Bern/Stuttgart 1985²) 22; gegevens uit *Zee-land* bij J.G.C.A. Briels, De Zuid-Nederlandse immigratie 1572-1630 (Haarlem 1978) 26; citaat *Enkhuizen* in Vervolg der anteykingen van Broer Hendrik van Biesten over het gebeurde te Amsterdam [...], ed. H. Gerlings en J.A. Alberdingk Thijm in *De Dietische Warande VIII* (1869) 438; kwantit. gegevens bij Van Deursen (1998³) hs. VII en Duke & Jones (1976) 373-393; cf. K. van Berkel, De protestantiseringstheorie van Geyl en Rogier in *Spiegel Historiaal* jg. 22 (1987) 529-534.

1576-1577

winter: vrij zacht

zomer: vrij koel

De herfst van 1576 is in het Rijngebied, zoals te *Limburg/Lahn*, opvallend koud. Al begin september ziet men zware rijp (zie boven) en een week na St.-Lucas, op 25 oktober, valt er een pak sneeuw bij vriezende weer.¹ In *Groningen* heerst de pest en daaraan sterft in de nacht van 1/2 oktober 1576 bisschop Johan Knijff; hij was daar met vooruitziende blik al lang bang voor.² Op 7 oktober 1576 branden Staatse soldaten *Oud-Vossemeer* op *Tholen* plat.³ Op 12 oktober sterft keizer Rudolf.

BRANDCATASTROFE IN HAARLEM (23 OKTOBER 1576)

Den drIe ende tVVIntIChsten Van OOctober

VVas tot HaerLeM dIe VreVChde sober:

VVant het Vier [vuur] daer heeft VersLonden

BI VIIfhondert hVIsen In Corter stonden.

(De som van de letters moet 1576 zijn, maar is 1575.)

Op een rampzalige dinsdagochtend, St.-Severien, breekt tussen vier en vijf brand uit in brouwerij 'Het Anckercken' op het Slepershooft. Vier soldaten, op wacht aan het *Spaarne*, zijn nonchalant met vuur en er ontstaat brand, die door een harde wind uit noordoost wordt aangewakkerd. De vlammen banen zich een weg door het zuidelijk deel van de stad om pas om drie uur 's middags te luwen. Na twee dagen blussen neemt men de schade op: 449 huizen, het Elisabethgasthuis met de kerk en de Gangolfskerk aan de Botermarkt liggen in de as. Het aantal slachtoffers be-

draagt één of twee. Ook kan men veel goederen redden. Na het beleg en de brand is nu een derde deel van *Haarlem* verwoest. Het weer is beroerd voor de daklozen. Op de 27ste liggen de grachten dicht, op 29 en 30 oktober heerst dichte mist; op 31 mist en regen. Doch op Allerheiligen, 1 november, is de wind zuid bij goed weer, later regent het. Op 2 november is het mooi met zon⁴ maar op de 4de sneeuwt het! En op die zelfde 4de november slaat in *Antwerpen* het noodlot toe.

PACIFICATIE VAN GENT (OKTOBER 1576)

In september vergaderen de Staten-Generaal te *Brussel*: 279 mannen uit '17 pays'. Philips benoemt zijn halfbroer Don Juan de Austria van Oostenrijk (29) tot landvoogd. Don Juan is de 'held van *Lepanto*'. Hij won deze beroemde zeeslag in de Griekse wateren in 1571.

Oranje trekt op 26 september 1576 met troepen de stad *Gent* binnen. In die stad en onder zijn leiding verzoenen zich de afgevaardigden van de Staten-Generaal met die van *Holland* en *Zeeland*. Op welhaast bijbelse wijze spreekt men over 'vergeven en vergeten': begrippen die naar men vreesde al lang uit de verhitte koppen verdwenen waren. Bij deze 'Pacificatie van *Gent*' komt men overeen, dat Don Juan de vreemde troepen moet wegzenden en dat de plakkatens tegen de ketters in *Holland* en *Zeeland* zullen worden geschorst. Wat ziet de toekomst er nu rooskleurig uit! De *Nederlanden* zijn weer één en zij hebben een zekere mate van politieke en religieuze armslag verworven. *Holland* en *Zeeland* stellen Oranje aan tot stadhouder. Veel vluchtelingen keren terug en op sommige plaatsen begint men de religievrede te herstellen.

SPAANSE FURIE (NOVEMBER 1576)

Op zaterdag 3 november komen een ruiter, zes wapenknechten en een Moorse slaaf de stad *Luxemburg* binnen. Die slaaf is Don Juan, de jeugdige nieuwe landvoogd. Vermomd moest hij door *Frankrijk* reizen. Een sfeer van wantrouwen is hem vooruit gesnel en die wordt er op zondag 4 november niet beter op als Spaanse muieters de stad *Antwerpen* bestormen. Samen met de bezetting van de citadel plunderen ze vier dagen naar hartelust, wat 7.000 mensen het leven kost en duizend huizen, met name om het stadhuis, in vlammen doet opgaan. De 'Spaanse furie' wekt grote afschuw. Pamfletten en gravures meten de gruwelen breed uit, daarbij niets aan de fantasie overlatend. De calvinisten zien hun idee bevestigd, dat Spanjaarden barbaren zijn: de beruchte Zwarte Legende. De Staten-Generaal eisen nogmaals vertrek van de vreemde troepen, maar beklemtonen tevens hun trouw aan de koning en hun voornemen geen verdere uitbreiding van het calvinisme te dulden. Dit noemt men de Unie van *Brussel*.

REVOLUTIE NAAR BRABANTS MODEL MAAKT SCHOOL

De Pacificatie van *Gent*, geratificeerd op 8 november, betekent in concreto het samentrekken van de twee verzetshaarden: *Holland* en *Brabant*. Beide gewesten zeggen de koning te erkennen, beide staan niet (meer) onder Spaans gezag en beide zijn katholiek met een protestantse minderheid. Maar *Holland*, waar de calvinisten de macht hebben, stelt zich radicaler op dan *Brabant* waar de katholieken regeren. De opstand-Brabantse-stijl vindt veel weerklank in het noorden en oosten van het land. Een voorstander is George van Lalaing, graaf van Renne(n)berg, een gema-

tigd-katholieke edelman, die in 1577 stadhouder wordt van de noordelijke gewesten.

Maar de populariteit van Oranje, die op een inspectiereis door *Noord-Holland* luid wordt toegejuicht, en het fanatisme van de calvinisten, die aanslagen plegen op de katholieke steden *Amsterdam*, *Haarlem* en *Goes*, roepen in het zuiden wrevel op. In de Staten-Generaal vormt zich een koningsgetrouwe factie, die tegen Oranje en de calvinisten is en die men Malcontenten, ‘ontevredenen’ noemt. Hun leiders zijn Philips van Croy, hertog van Aerschot en stadhouder van *Vlaanderen*, Philips van Egmond, zoon van de onthoofde graaf en Valentin de Pardieu, heer de la Motte.⁵

NA KOUDE HERFST VOLGT STORMENWINTER

Medio november worden *West- en Midden-Europa* getroffen door een tweede koudegolf. De duur is een paar weken. Dat is beroerd voor de daklozen in *Antwerpen* en elders. Verscheidene rivieren in *Frankrijk* en *Duitsland* vriezen dicht, zoals de *Loir*, een zijrivier van de *Loire* en van de *Main*. Op veel plaatsen komt een pak sneeuw omlaag.⁶

De eigenlijke winter heeft weinig vorst te bieden, maar des te meer stormen, vooral in de tweede helft van december en begin januari. Wel sneeuwt het zo nu en dan. Willem Jansz. Verwer, bierbrouwer en procureur in *Haarlem*, noteert naar oeroud gebruik het weer op de dagen van Kerstmis tot Driekoningen.

[december 23, zondag]: storim van wint ende regen.

24, storim van wint, hooch water.

25, Korsnacht, regen tot smorgens te acht uijren, naemiddach zonder regen.

26, Stevensdag, smorgens storim van wint, den wint Noortwest. Smorgens zijn die Geusen aen *Sparendam* gecomen sonder enich tegenstant [...]

27, St.-Jan Evangelist, goet weder, West-Noort-West.

28, Puerorum innocentium [Feestdag van de Onschuldige kinderen], regen ende wint.

29, goet weder, op den avonstont wat sneu.

30, nat weder.

31, goet weder.

3 [januari] 1577, hooch water, doer storim van wint bracken die dycken doer.

In *Haarlem* (en elders) lijdt men gebrek, vooral aan brood. Ook is er geen vis te krijgen, een gevolg van de blokkade door de geuzen. De soldaten veroorzaken veel overlast.⁷

Het blijft nog enige tijd wisselvallig. Op 14 en 15 januari is het onstuimig (*Leiden*).⁸ Nabij *Parijs* is de eigenlijke winter sneeuwloos.⁹

Maart is erg warm en droog (*Luik*)¹⁰ en in *Maastricht* zijn op 23 maart al veel fruitbomen uitgebloeid.¹¹

Op 15 maart gebeurt er iets, dat alle Groningers door de ziel snijdt. Bij het afsteken van vuurwerk boven op de Martinitoren om het vertrek van de vreemde soldaten te vieren gaat er wat mis. Tot ieders ontsteltenis vliegt het houtwerk in brand en de ‘heerlijke, schoene toorn mitsampt dat wijtberuempte klockenspill’ gaat in vlammen op.¹²

Op 17 maart woedt boven *Richmond (Yorkshire)* een tempeest.¹³

Te *Deutz* bij *Keulen* verbranden op 30 maart 104 huizen.¹⁴

BIJ GOUDA STROOMT HET ZOUTE WATER GESTAAG IN EN UIT

De zomer is nat en daar komen nog oorlogsinundaties overheen. Als broeder Wouter Jacobsz. uit *Amsterdam* op 12 juni naar *Gouda* vaart kan hij zijn ogen niet geloven. Wat een afschuwelijk tafereel! De meeste kerken, kloosters en hoeven platgebrand en verwoest. Veel dijken zijn vernield en het land is verdronken. *Gouda* lijkt wel een stad aan zee. Gestraag stroomt het zoute water in en uit.¹⁵ Ook in het Hoogheemraadschap *Rijnland* zijn dijken en sluizen vernield of verwaarloosd; waterafvoer en scheepvaart worden ernstig belemmerd door talloze wrakken. Drie schepenen van *Houtrijk* en *Polanen* verklaren, dat

die landen gelegen onder den *Sparendamschen dijk* toecomende 't gemeen lant van *Rijnlant* leggende op *Ruychoort* ende die *Vroonen* zedert jare (1572) totten jaere (1579) desert ende ongebruyckt gebleven zijn [...] als oock [...] die huyslyuden aldaer berooft ende daerna veriaecht, bedorven ende hoerlyuder wooningen offgebrant hebben die alsnoch meest desolaet leggende zijn [...]¹⁶

ZOMERSTORMVLOED, HAGEL EN ANDER ONGERIEF

Op 20 en 21 juni stormt het uit noordwest bij kil weer en daarbij breekt de *Velderdijk* aan het *IJ*. In de zomer pleegt men niet aan dijkbewaking te doen en nu moet men dat bezuren en staat het water in de straten van *Haarlem*. De stad lijkt wel een eiland! De boeren proberen in allerijl hun koeien te evacueren en hun schapjes op het droge te krijgen. Dat veel hooi wegdrijft is een lelijke schadepost.¹⁷ Ook in het *Land van Waas* breken dijken en in *Messenbroek* versmoren daardoor mensen en dieren. Veel schade lijdt men voorts op *Schouwen*, op *Voorne* en in *Friesland*, waar *Dongeradeel* blank staat.

Aan de *Zuiderzee* bezwijkt bij *Ransdorp* de dijk van *Waterland*. Onlangs had men deze dijk beroofd van balken, platinge (beschoeiing) en ijzerwerk en dat krijgt nu gevolgen.¹⁸ In *Eembrugge* bij *Baarn* staat het water een voet hoog in het koor van de kerk.¹⁹

Dezelfde noordwestelijke stroming treft op 22 juni de noordelijke hellingen van de *Alpen* en legt een voet sneeuw op de alpenweiden en zelfs op het koren op de akkers. Op 6 juli wordt het zachter en gaan de beken de massa's water afvoeren. Op enige plaatsen spoelen bruggen weg. Door de daarop volgende kille regenbuien 'verrieseln' de druiven.²⁰

In *Engeland* heet juni nat en winderig.²¹ Op 26 juni kletteren er op vele plaatsen in de Zuidelijke *Nederlanden*, te *Kruishoutem* en *St.-Truiden*, dikke hagelstenen uit het zwerk.²² Te *Gent* wordt op zondag 7 juli op last van het kapittel van St.-Baafs in alle kerken voor deze en de twee volgende zondagen een processie afgekondigd om te bidden voor beter weer.²³

In de nacht van 23/24 juli is het noodweer in de *Ardennen*, waarna een vloedgolf in de *Hoyoux* het stadje *Huy* overspoelt. Nota bene juist bij het bezoek van Marguërite de Valois, de gemalin van de latere Franse koning Henri IV. Men vaart met bootjes door de straten, zoals zij zelf vertelt in haar memoires.²⁴ Eveneens in juli zijn er overstromingen bij *Doesburg*.²⁵

In juli houdt men te *Parijs* de noodprocessie van Ste.-Geneviève: men vreest het ergste voor de oogst.²⁶ Op 12 juli treft een wolkbreuk *Thüringen*, met name *Langensalza*,²⁷ en op 4 augustus onweert het hevig boven *Suffolk* in het zuidoosten van *Engeland*.²⁸

Te *Dijon* begint de wijnoogst op 23 september 1577 en in het gebied van *Parijs* en *Chartres* gemiddeld (3 locaties) op 18 september, beide Juliaanse kalender.²⁹

ADRIAEN COENEN EN ZIJN VISBOECK

In *Haarlem* en elders heerst een muizenplaag. Ook Coenen vertelt er over. Deze Adriaen Coenensz. van Schilperoort (1514 tot 1587) heeft zich van strandvonder opgewerkt tot vishandelaar en een van de notabelen van *Scheveningen*. Coenen verwerft grote bekendheid door zijn 'Vischboeck', een rijk geïllustreerde zee-encyclopedie in 421 folio's. (Hij maakte er meer dan een; ook in Antwerpen is er een bewaard gebleven.) Volgens hem worden bij sommige boeren wel negen-tiende deel van de oogst aan 'Poeldijkse tarwe' opgevreten. Zij bestrijden de lastposten met vallen, waterpotten, honden en katten. Soms vangt men wel duizend muizen in één

nacht.³⁰ Te *Hoorn* heerst pest³¹ en in *Oxford* sterven daaraan in 1577 zelfs honderden mensen.³²

IN HOLLAND BEGINT MEN DE SCHADE TE HERSTELLEN

In februari 1577 erkent Don Juan, die zonder geld en troepen machteloos is, bij zogenaamd Eeuwig Edict de Pacificatie van *Gent*. Hij zendt veel soldaten weg en houdt op 1 mei zijn glorieuze intocht in *Brussel*.

Energiek nemen de Hollanders intussen het herstel ter hand. Allereerst moet men de duizenden terugkerende vluchtelingen onderbrengen. Tientallen dorpen zijn totaal verwoest en ook de steden zijn voor een deel onbewoonbaar. Hoge prioriteit heeft het herstel van de dijken en kaden en de drooglegging van het land. De kosten worden gedekt door onder andere een heffing van 4 stuivers op elk vat bier (1575). Rond 1580 draaien de meeste molens weer. Dan kan er ook weer gevaren worden nadat de scheepswrakken en andere obstakels zijn opgeruimd.

DON JUAN, MATTHIAS EN HET VISIOEN VAN ORANJE

Met Don Juan gaat het slecht. Hij kan niet tegen Oranje op en doet om zijn invloed te vergroten een aanslag op de citadel van *Namen* (24 juli). Daarmee verspeelt hij zijn laatste krediet. Slechts *Namen* en *Luxemburg* steunen hem nog. De Staten-Generaal besluiten hem te vervangen en kiezen (behoudens 's konings goedkeuring) een nieuwe landvoogd. Het is aartshertog Matthias, de broer van keizer Rudolf II en een favoriet van de Malcontenten. Doch de jeugdige Habsburger (20) blijkt geen partij voor de veel oudere en ervaren Oranje. In januari 1578 rijdt Matthias triomfantelijk *Brussel* binnen, maar het volk noemt hem schamper "s prinses griffier". Oranje, sinds september 1577 gevestigd in *Brussel*, ziet zijn visioen nu wel erg dichtbij komen: de *Nederlanden* vrij van vreemde troepen, met de Pacificatie van *Gent* als grondslag.

Boven de rivieren gaat men weer over op het driestadhouder-principe van Karel V: Oranje in *Holland*, *Zeeland* en *Utrecht*, Rennenberg in *Friesland*, *Groningen*, *Drenthe* en *Overijssel* en Jan de Oude van Nassau in *Gelderland* (1578).³³

IN HET SCHELDEGEBIED STRANDEN VERSCHIEDENE POTVISSEN

Op 2 juli 1577 stranden er op de linkeroever van *Schelde/Honte*, beneden *Antwerpen*, twee potvissen. Zeelui uit *Veere* vangen er voorts nog een bij *Vlissingen* en vertellen ook dat er bij *Biezelinghe* nog twee dood liggen. Onze bronnen zijn enige pamfletten met een afbeelding.³⁴ (In november 1577 zijn er weer strandingen.)

1 Limburger Chronik (Mechtel) *Limburg/L.*, 133, 134.

2 Alting, *Groningen* (ed. 1964) 338, 355-357.

3 Van der Aa XI (1848) 884, 885.

4 Ibidem, 9de boek, 725b, 726a, ook jaardicht; Verwer, *Haarlem*, 179-182; cf. J.J. Temminck, *Haarlem vroeger en nu* (Bussum 1971) 32.

5 Parker (1977, Ned. vert. 1981) hs. 4; Israel I (1997⁴) I, hs. 10; cf. Jansen (1995⁸) 84, 85; zie voor de furie ook De Pottre, *Brussel*, 70-74, 92, 94. Ook Nijhoffs Geschiedenislexicon (1981) div. trefw. Met dank aan Mw. G. Degueldre, stadsarchief, *Antwerpen* voor aanvullende gegevens.

6 Weikinn II (1960) 320 cit. enige vrij zeker betrouwbare bronnen.

7 Verwer, *Haarlem*, 184-190.

- 8 Oud-Archief Hoogheemraadschap *Rijnland* 9603^a (bijlagen 19de rek. van *Rijnland* 1577/1578); met dank aan de heer R. van Iterson. Cf. noot 16, hieronder.
- 9 Haton, *Melz-sur-Seine* II 295, 296.
- 10 Dufour (1979) 23; kroniek Gérard de Groesbeek, *Luik*.
- 11 Kroniek der stad *Maastricht* vanaf haren oorsprong tot in Juni van het jaar 1862, ed. Jos Eversen in *De Maasgouw*, 8ste en 9de jg. (1886/1887) i.c. 1886, 96.
- 12 Alting, *Groningen* (ed. 1964) 373.
- 13 Holinshed's *Chronicles of England, Scotland, and Ireland*, 6 dln, Londen 1577, herdruk 1807, reprint 1965) IV 343.
- 14 Das Buch Weinsberg, *Kölner Gedenkwürdigkeiten aus dem 16. Jh.*, ed. Konst. Höhlbaum II (1887) 344.
- 15 Wouter Jacobsz., *Amsterdam* II 605, 669.
- 16 Oud-Archief *Rijnland*, 9603^a, 9603^b, (bijl. 19de rek. *Rijnland* 1577/1578).
- 17 Verwer, *Haarlem*, 194, 195; Theod. Schrevelius, *Harlemias*, etc. [Beschrijving der stad *Haarlem*] (*Haarlem* 1754²) 511.
- 18 Gottschalk II (1975) 746-750; Aantekeningen inz. Petrus Levendaale etc., transcr. J. Grooten 10, naar het hs 154, inv. nr. 2039, RAZ *Middelburg*. Betreft aant. in protocollen van L., notaris te Goes vanaf 1581; voor *Messenbroek*: Van Campene c.q. De Kempenaere, *Gent* (ed. 1839) 182. Claes, *Zierikzee* (ed. 1929) 139 noemt als datum St.-Jansavond, 23 juni.
- 19 T. Pluim, *Uit de geschiedenis van Baarn* (Hilversum 1932, reprint Baarn/Soest 1975) 37; bron is de pastoor van *Eembrugge* (kerckeboeck).
- 20 Pfister (1999) 148; deze zet ook voor 1582 dateringen in de nieuwe stijl.
- 21 Jones/Ogilvie/Wigley (1984) 53.
- 22 Chronyck der Stadt *Antwerpen*, toegeschreven aan den notaris Geeraard Bertrijn, ed. G. van Havre, *Mij der Antwerpse Bibliophilen*, No 5 (*Antwerpen* 1879) 480; Dufour (1979) 23; kroniek Gérard de Groesbeek, *Luik*.
- 23 Van Campene c.q. De Kempenaere, *Gent* (ed. 1839) 182.
- 24 Dufour (1979) 23, 24; kroniek Gérard de Groesbeek, *Luik*.
- 25 Gottschalk II (1975) 750, bron: stadsrek.
- 26 J. Sanson, *Les anomalies du climat Parisien du XIIIe au XVIIIe siècle d'après les sorties de la châsse de Sainte-Geneviève in La Météorologie* 3e serie 2 (1937) 230-232, i.c. 232.
- 27 Weikinn II (1960) 320 cit. twee betrouwbare bronnen.
- 28 Holinshed IV (1807) 344; E.J. Lowe, *Natural Phenomena and Chronology of the Seasons* (Londen 1870) 21; vele details.
- 29 Bijlage 11.
- 30 Verwer, *Haarlem*, 198; Adriaen Coenen, *Visboeck* (1577/78) hs KB Den Haag, f. 326.
- 31 L. Noordegraaf/L. Valk, *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen NH 1988) bijlage 1.
- 32 Lowe (1870) 21; ontlending, maar met veel details.
- 33 Jansen (1995⁸) III 3; Israel I (1997⁴) I hs. 10.
- 34 B.C.Sliggers/A.A. Wertheim, 'Op het strand gesmeten', *Vijf eeuwen potvisstrandingen aan de Nederlandse kust* (Zutphen 1992) 47-49, waar twee belangrijke pamfletten zijn afgedrukt; cf. W.M.A. de Smet, *Inventaris van de Walvisch-achtigen (Cetacea) van de Vlaamse kust en de Schelde*, Bull. Kon. Belg. Inst. Nat. Wet., Biologie, 50, 1 (1974) 90-95. Over de juiste vindplaatsen woedt de discussie voort. Cf. Klaus Barthelmeß & Joachim Münzing, *Monstrum horrendum, Wale und Waldarstellungen in der Druckgraphik des 16. Jahrhunderts und ihr motivkundlicher Einfluss* (3 B.), *Schriften des Deutschen Schiffahrtsmuseums Bremerhaven*, Bd. 29 (Hamburg 1991), i.c. II, 68-81, III, 130-143, 170, 172; cf. Coenen, *Visboeck*.

1577-1578

winter: normaal
zomer: warm

De stad *Amsterdam*, nog steeds Spaans, wordt de Staatsen (Sonoy) meer en meer een doorn in het oog. Op 23 november poogt Ruychaver de stad te verrassen; twee schepen met wapens zijn al naar binnen gesmokkeld. Maar de hulptroepen hebben tegenwind en door een misverstand staat een deel niet bij de Haarlemmer Poort in *Amsterdam*, maar bij een poort in *Haarlem*. Gewapende burgers weten de inval- lers, die al op de Dam staan, in hevige straatgevechten te verdrijven.¹

Op 20 november vriest het (*Groningen*). Het stormt op 27 en 28 november en op- nieuw op 12 december, nu uit zuidzuidoost en met veel bliksem.² Boven het noor- den van *Vlaanderen* is op 26 november sprake van stormweer.³

Intussen wintert het in *Midden-Europa*. Te *Leitmeritz* in *Bohemen* gaat de *Eger* in de nacht van 12/13 januari wassen en komt het ijs los. In de *Elbe* ziet men ijsgang.⁴

GROTE, HELDERE KOMEET TE ZIEN (WINTER 1577/1578)

Duizenden mensen in *Scheveningen*, *Hoorn*, *Haarlem*, *Groningen*, *Roermond*, *Gent*,⁵ *Keulen*, *Limburg/Lahn*⁶ en tal van andere plaatsen staan medio november omhoog te staren. Zij kijken naar een opvallende komeet. Een zonsverduistering kan men al in de Middeleeuwen voorspellen, maar een komeet verschijnt altijd on- verwacht en roept daardoor angstgevoelens op. Adriaen Coenen (*Scheveningen*) ziet het fenomeen voor het eerst op 11 november. Op de 17de is de komeet dank zij de heldere lucht erg mooi te zien en wel in het zuidwesten ter hoogte waar de zon in de zomer om een uur of vier staat.

Dese comeet gaf een groot licht als den morghen starre. In de groote aen te sien met een vlamme gaende opwaerts gaende naer zuijtoost toe te sien in de lenck- te wel twee vademen lanc wel breet.

Volgens Velius, ten tijde van de komeet een kind van vijf, is de komeet vanaf 11 november vijf weken en twee dagen te zien geweest. Een bewoner van *Roermond*, vrij zeker de stadssecretaris Johan van Kampen, geeft een nauwkeurig verslag en legt verband met de oorlogsellende aan de *Maas*:

In desen verledenen leste daegen [van november 1577] heeft sich des auondts, weynich een vrhr [uur] naeden sonnen onderganck, laeten sien eene starre aen- den hemel ende scheen langer dan 4 vrhren, haeren loop nemende naeden wes- ten mit einen schroomelicken langen stert van vuyrige straelen mit bloetuerui- gen [bloedkleurige] damp vermingelt. Der stert streckte sich naeden oesten, weynigh hooger nemplich oest zuydt oest, ende nae gemeynen oogen schyn was langer dan drye roeden, ende neichde sich villicht om seiner swaerte etwess nae dat ertryck boochscher wyse [...]

In totaal verschijnen er tenminste 111 gedrukte geschriften; verscheidene, zoals van Portantius in *Nürnberg*, voorzien groot onheil. In *Frankfurt/Main* drukt men een pamflet van Georg Mack der Ältere. Cornelius Gemma, arts en astronoom te *Leu- ven* en een zoon van de uit *Dokkum* afkomstige fysicus Regnier Gemma (1508- 1555), ziet een ongewone, spits toelopende straal op de kop van de komeet, tegen- gesteld aan de staart.⁷

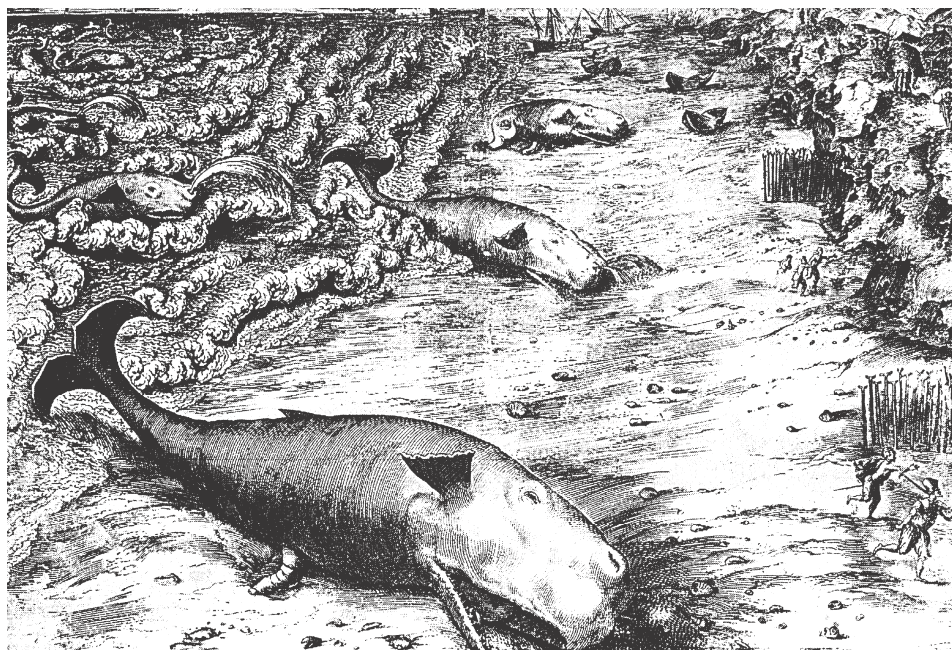
TYCHO BRAHE

Tycho Brahe is als jongen van 14 jaar enthousiast geworden voor de astronomie. Dat gebeurt op woensdag 21 augustus 1560. Dan ziet hij voor het eerst een zonsverduistering. Dankzij een erfenis kan hij zich volledig aan zijn studie wijden. Brahe zal als de grootste Deense astronoom de geschiedenis ingaan (†1601). Anders dan Copernicus is hij een knap empiricus; zijn waarnemingen doet hij op het eilandje *Hven* (nu het Zweedse *Ven*) in de *Sont*. Na een conflict met de Deense koning zoekt hij in 1599 zijn heil aan het hof van keizer Rudolf te *Praag*, die een observatorium voor hem laat inrichten. Zijn assistent heet Johann Kepler. Brahe ziet de komeet van 1577 voor het laatst op 26 januari 1578. Hij berekent de afstand op vier keer die tot de maan en de diameter van de kop op 465 Duitse mijlen.⁸

DE DRIE POTVISSEN VAN TER HEIJDE (NOVEMBER 1577)

In de nacht van 22/23 november ontdekken schippers bij *Ter Heijde* tot hun verbazing op zee wel 13 of 14 potvissen, die veel misbaar maken. Drie ervan stranden en Adriaen Coenen is er als strandvonder direct bij betrokken. Op vele plaatsen ziet men aanplakbiljetten voor de openbare verkoop. In *Delft* is 'In den vergulden Stormhoet' bij de 'Vismerckt' voor nieuwsbeluste lieden een pamflet te koop om het allemaal nog eens genoeglijk na te lezen. Een gravure toont de drie dieren.⁹

De Amsterdammers voelen zich meer en meer door de geuzen bedreigd en steken op 25 januari 1578 recht voor de Haarlemmer Poort de zeedijk door om het land te inunderen.¹⁰

Potvissen op het strand van Ter Heijde, november 1577. Ets door Johann Wierix. Let ook op de kustverdediging.

IN FEBRUARI WORDT HET FEL KOUD MET VEEL SNEEUW

Tot aan Kerstmis, 25 december 1577, ziet men nauwelijks sneeuw en ijs (*Haarlem*) en in januari vriest het wat. Een korte koudegolf komt in februari. Dan ligt op de 12de het *Haarlemmer Meer* geheel dicht, maar op de 18de is de felle kou weer voorbij. Wel volgen er nog drie dagen 'grote' sneeuw.¹¹ In het *Oostzeegebied* duurt de kou langer en aan de kusten vormt zich ijs; nog op 7 maart rijdt men met paard en wagen over het ijs van *Danzig* naar het schiereiland *Hel*.¹²

CALVINISTISCHE GODSSTAAT IN GENT EN ANDERE VLAAMSE STEDEN

Tussen 1565 en 1585 ziet men op religieus gebied een geheel verschillende ontwikkeling boven en beneden de rivieren. In het noorden heeft de Reformatie sinds het midden van de 16de eeuw wel een zekere aanhang in de handelssteden van *Holland*, aan de *IJssel* en elders, maar een sterke groei is er niet, ook niet na de omwenteling van 1572.

Hoe anders is de situatie in *Vlaanderen*! Daar bestaat een duidelijke relatie tussen het calvinisme en de aspiraties van de duizenden werkloze en verpauperde textielarbeiders. In *Hondschoote* en omgeving waar de grootste lakenweverijen van de *Lage Landen* zijn gevestigd is de sfeer zo revolutionair, dat reeds eind 1567 een aantal dorpspastoors wordt vermoord. Tien jaar later zijn *Duinkerke*, *Nieuwpoort*, *Oostende*, *Veurne* en *Diksmuide* en het Frans-sprekende *Doornik* overwegend calvinistisch. In de Vlaamse steden *Kortrijk*, *Gent*, *Oudenaarde* en in het Brabantse *Brussel* en *Antwerpen* ziet men sterke protestantse minderheden.

Nadat *Breda* op 4 oktober 1577 Staats is geworden, slaat de vlam van de opstand over naar *Gent*, vanouds een rebelse stad. Het anti-Habsburgse sentiment is er uiterst virulent sedert de trotse stad in 1540 haar priviliges aan Karel V heeft moeten afstaan. Eind oktober nemen de calvinisten, een kwart van de inwoners, de stadhouder Aarschot en twee bisschoppen gevangen en op 30 oktober neemt een comité van 18 mannen de macht over. Leiders zijn de oude edelman Jan van Hembyze, de felle ex-monnik Pieter Daeten, beter bekend als Dathenus (hij noemt Oranje een atheïst) en François de Kethulle, heer van Ryhove, de baljuw van *Dendermonde*.

Er ontstaat een zonderling verbond tussen de ijveraars voor een calvinistische heilstaat (*Gent* het *Genève* van het noorden!) en de dromers van een wedergeboorte van het machtige middeleeuwse *Gent* van de Arteveldes. Mateloos ambitieus vat men het plan op om heel *Vlaanderen* te bekeren en in vele steden en later ook in het Brabantse *Brussel*, komen creaturen van de Gentse zeloten op het kussen. Groepen burgers worden bewapend en weldra is het calvinisme de enige toegestane religie. Zelfs moeten enige priesters de brandstapel beklimmen. Het radicale bewind roept veel afschuw op, ook bij Oranje, en speelt de Malcontenten in de kaart. Ook rijst er verzet in de andere Vlaamse steden, die zich het Gentse machtsvertoon maar al te goed uit vroegere eeuwen herinneren. Steeds luider hoort men de roep: wie stuit de Gentse heethoofden? Oranje?

JAREN 1577 EN 1578 VORMEN EEN KEERPUNT

Philips II staat er dank zij een vloot van 55 schepen met Amerikaans goud en zilver (augustus 1577) financieel goed voor. Tussen hem en de Osmaanse Turken rusten de wapens.

Sinds 1526 is er herhaaldelijk contact tussen de Franse koning en de sultan om hun

strijd tegen Habsburg te coördineren. In 1568 stuurt Oranje een gezant naar *Constantinopel* om de Turken over te halen *Spanje* aan te vallen en in 1572 en 1574 herhaalt hij dat verzoek. In 1574 verovert een Turkse vloot *Tunis* op de Spanjaarden. Maar na 1577 richt de sultan zijn aandacht meer op *Perzië*.

De Spanjaarden verslaan op 31 januari 1578 een slecht betaald legertje van de Staten-Generaal bij *Gembloers (Gembloux)*, ten zuidoosten van *Brussel*. Dit is het eerste succes van Alessandro Farnese, prins (later hertog) van Parma, een onderbevelhebber van Don Juan. Hij is geboren in *Rome* in 1545 als zoon van de vroegere landvoogdes Margaretha. Op 13 februari verovert hij *Leuven*. Een dag later verhuizen Oranje, Matthias en de Staten-Generaal naar *Antwerpen*.

In de zomer verovert Parma bij mooi, droog weer een deel van *Limburg*. Aan de kust bij *Koksijde* wordt in 1578 de abdij *Ter Duinen*, ooit bekend om zijn historiografie, verwoest.¹³

ZO'N BENAUWDE TIJD, DAT HET MENIGEEN VERDRIET TE LEVEN

Wat *Holland* in de jaren 1572 tot 1576 overkwam, treft nu ook *Vlaanderen* en *Brabant*: verval en verpaupering in de steden, verwoesting en massavlucht op het platteland. Het wordt gevaarlijk op de wegen en wateren. De veerdienst van *Brussel* naar *Antwerpen* functioneert nog tot in 1579, dan wordt de schuit geroofd. De criminaliteit neemt schrikbarend toe. Het aantal gevallen van moord en doodslag stijgt, anderen sterven op de vlucht door ontberingen. Ook zijn er veel zelfmoorden. In verscheidene steden heeft een sociale revolutie plaats: veel ambachtslieden doen hun intrede in de vroedschappen, wat argwaan en verzet opwekt bij de burgerij en de adel.¹⁴ Jan de Pottre vertelt hoe men in *Brussel* om het schootsveld voor de poorten te verruimen op 6 februari een aantal huizen, twee oude kerken en een klooster met de grond gelijk maakt. Ommeganck-dach, 11 mei, gewoonlijk een blijde lentedag met een processie en met allerlei 'ghenuechte', stemt de mensen nu treurig. En met de dag wordt alles duurder.

Ende alle contooren woerden al ghesloeten als van de stadt ende van de Staeten ende elders, ende de boeren die en leeverden oock gheen graen, mets dat sy al beroeft worden van bayde de partyen, als van de vyanden ende van de vrenden, want stelen en was geen sonde meer, want men en dede geen Justicye; dinck [bedenk] wat benauden tijt dat doen was, dat menich mensche verdroot te leven.

In *Vilvoorde* roven de 'Waelen ende Franchoesen' vee bij de boeren en plegen allerlei 'overdaet'. Het stadje *Halle* bij *Brussel* gaat voor driekwart in vlammen op. Daarbij is het droge weer een nadelige omstandigheid. Ook het vee heeft met de droogte te kampen. Het smacht naar water en gras.

In *Gent* en elders gaan de katholieken zonder klokgelui naar de kerk en sluiten de deur achter zich. Klokken, kandelaars, koperen grafplaten, loden kisten, etc. worden geroofd. Men smelt ze om en maakt er wapens van. Een diepe ingreep in het dagelijks leven is de afschaffing van zo'n 30 feestdagen. Dan luidt voortaan gewoon de werkklok. (De werkdagen zijn toch al lang: zo zwoegen de Goudse hekelaars in 1585 's zomers van zonsop- tot zonsondergang en 's winters van 6.00 tot 19.00 uur. En in *Vlaanderen* is het niet wezenlijk anders.)

Op zondag 28 september wordt de St.-Baafskathedraal na maanden, zij het nog zwaar gehavend, weer in gebruik genomen. Men kan er de calvinist Dathenus horen preken.¹⁵

De inwoners van *Roermond*, een beleg vrezend, steken op 1 maart 1578 de omliggende dorpen in brand en brengen de provisie in de stad.¹⁶

OP GOEDE VRIJDAG STAAT DE ZEE AAN DE POORTEN VAN GRONINGEN

In *Midden-Europa* is het tenminste in de tweede helft van maart nat, want de (althans de bovenloop van de) *Elbe* is hoog van 21 tot 26 maart.¹⁷

Op Goede Vrijdag, 28 maart, steekt een zware noordwester op, die men te *Hamburg* de ‘wilde Japix’ noemt. Een stormvloed treft haast alle kusten van *Denemarken* tot *Noord-Nederland*. De meeste schade ontstaat op de *Noord-Friese eilanden*, in de *Elbmarschen*, in *Butjadingerland*, langs de *Jadebusen*, in het lage land bij *Oldenburg*. Ten noorden van *Hamburg* stroomt het riviertje de *Stör* over. Otto Meiner, dominee in *Colmar* aan de monding van de *Weser*, tekent in zijn kerkboek aan:

Up den stillen Frydag [Goede Vrijdag] ging eine sehr hoge Floth, welcke Elen [een el] höher gewesen denn alle andere, so bi Menschen Levende gewesen sind; und was derselbe Dag sehr ingestüm und solck bister Wetter dat alle Menschen betügeden, se hedden desgelicken Ungestümheit nicht gedacht [...]¹⁸

Volgens de Groninger stadssecretaris Egbert Alting waait het een week hard uit het zuidwesten en als de wind dan naar het noordwesten ruimt, gaat het water over de dijken. In *Delfzijl* bezwijkt één van de drie zijlen. De zee komt tot bij de poorten van *Groningen*. Men wijt de ramp ook aan de politieke verwarring; door veel hoofdelingen en prelaten te arresteren, is de deskundigheid buiten spel gezet.¹⁹ In *Oost-Friesland* verdrinken veel mensen en dieren.²⁰

WINTERSE CAPRIOLEN IN APRIL

Van 14 tot 17 april komt hier en daar in *Midden-Europa* een dik pak sneeuw omhoog²¹ en op 4 en 19 april stroomt de *Mulde* over.²² Op St.-Marcus, 25 april, is het in *Keulen* zo koud dat Von Weinsberg zijn ‘stublin’, kamertje, moet verwarmen. Men zegt dat op St.-Marcus de wijnstokken plegen te bloeien, maar daar is nu geen sprake van.²³ In *Luzern* is het op 15 en 16 april zelfs zo koud, dat de *Vierwaldstättersee* tussen *Weggis* en de *Hofbrücke* met ijs wordt bedekt. Een tweede koudegolf komt in mei. Dan is het vijf dagen koud en nat; op de 10de ligt het sneeuwdek tussen 450 en 500 meter hoogte en op de 11de is de grond hard bevoren.²⁴

DE AMSTERDAMSE ALTERATIE EN DE HAARLEMSE NOON

Nog steeds zijn *Amsterdam* en *Haarlem* Spaans. Het wemelt er van de asielzoekers, veelal boeren met vee. Herhaaldelijk plegen Staatse troepen aanslagen, maar tevergeefs. In *Amsterdam* heerst gebrek aan brood, haast alle windmolens zijn uitgevalen en de rosmolen aan de Haarlemmer Poort kan de vraag niet aan. In februari 1578 biedt *Amsterdam* aan de prins te erkennen op voorwaarde van ‘satisfactie’: handhaving van het katholicisme. Nu stromen de geuzen en teruggekeerde ballingen de stad binnen, wat de radicale elementen versterkt en op maandag 26 mei nemen dezen met steun van de schutterij de macht over. Men zet de geestelijken de stad uit, ‘zuivert’ het bestuur en legt beslag op de kerken. Dit is de ‘alteratie’ of ommekeer. Met de nieuwe magistraat van 36 leden (onder wie 10 katholieken), uiteraard allemaal anti-Spaans, komen andere regentenfamilies op de kussens. Zij dra-

gen namen die binnen een halve eeuw door heel *Europa* zullen klinken: Bicker, Witsen, Pauw, Reael, Hooft, Huydecooper, etc.

Onmiddellijk na de alteratie te *Amsterdam* volgt die in *Haarlem*, maar hier is het verloop gewelddadig. Op 27 mei komt hopman Johan Renoy met zijn vendel 'knechten' de stad binnen. Op donderdag 29 mei zal de gebruikelijke sacramentsprocesie plaats hebben, zij het met angst en beven. Bij de 'noon', het middaggebed, zijn zo'n 7.000 tot 8.000 mensen in en om de St.-Bavo bijeen. Maar dan stormen soldaten 'als raesende honden', het rapier in de vuist, de kerk binnen, 'crijsende: val aan, val aan, moort, moort'. Er ontstaat paniek, er vallen gewonden, een priester wordt gedood. Ongure lieden maken van de verwarring gebruik om mensen op straat te beroven. Vluchten kan niet meer, want niemand mag zonder paspoort de stad uit. Willem Jansz. Verwer schrijft in zijn journaal dat de soldaten 'die Grote kerck [hebben] geplondert ende alle costelicheijt daeruut genomen ende veel bloet gestort'.²⁵

OOK IN GELDERLAND GAAT DE KOGEL DOOR DE KERK

Voorspoed scheidt eenheid, tegenspoed brengt tweedracht en twist. De 'Haarlemse noon' toonde al aan, dat de gewelddadige extremisten niet alleen in *Vlaanderen* maar ook in *Holland* de overhand krijgen. Ook in *Leeuwarden*, *Goes* en andere steden hadden beeldenstormen plaats. Nu is *Gelderland* aan de beurt. De nieuwe stadhouder daar is Jan van Nassau, de grote man achter de Unie van *Utrecht*. Hij besluit zijn gewest te calviniseren en schakelt daarbij soldateska in. Maar zijn harde politiek roept verzet op onder de overwegend katholieke ridderschap en in de steden. Ook zijn broer Willem vindt hem intolerant. Jan heeft de unie ondertekend, maar de Staten dreigen uit te treden. Na twee jaar wordt hij gedwongen het veld te ruimen. De stad *Nijmegen* laat in maart 1585 weer een Spaans garnizoen binnen. Intussen wint het nieuwe geloof traag veld, het laatst (in 1599) is de *Neder-Veluwe* aan de beurt.

Tot overmaat van ramp valt de calvinist Johan Casimir van de *Pfalz* in juli 1578 met een leger de *Achterhoek* binnen. Hij trekt te beginnen in *Zutphen* rovend en plunderend via *Brabant* naar de theocratie *Gent*. Maar Oranje noopt hem te vertrekken.

De jaren tachtig zijn voor *Gelderland* rampspoedig. De steden verpauperen en talloze dorpen en boerderijen worden verwoest. De bewoners slaan op de vlucht, akkers en weiden verwilderen. Dat de inbeslagname van alle kerken ten voordele van de calvinisten tot bizarre situaties kan leiden, blijkt te *Druten* aan de *Waal*. Daar krijgt de éne 'griffermeerde' de parochiekerk, terwijl de duizend katholieken zich met een paardenstal moeten behelpen!

Stadhouder Rennenberg, die in *Friesland* en *Groningen* de calvinisten aan macht heeft geholpen, veroverd in 1578 *Kampen* en *Deventer* op de Spanjaarden.²⁶ In *Deventer* brandt daarbij op 4 augustus het merendeel van de windmolens af.²⁷

ZOMER 1578 IS WARM EN EXTREEM DROOG

Tal van ooggetuigen in *West-* en *Midden-Europa* schrijven dat het mooi en droog weer is van mei tot begin november. In *Maastricht* begint de warmte in mei²⁸ en in *Groningen* ontvluchten velen de hitte door in de stadsgracht te baden, maar daar steekt het bestuur een stokje voor. Al op 9 juni wordt het aan 'kynder en anderen'

verboden op straffe van boete en verlies van kleding.²⁹ De oogst van fruit, graan en wijn is overvloedig (*Luik*) en de *Maas* staat lager dan ooit.³⁰

Julius. Dese zomer wast [in *Haarlem*] grote drochten. Het hoij overal zeer duijn gewassen ende twas costelic. Haver, garst, hennip wel geslagen, nog slappelic, hier en daer sterfte onder die coeijen.

In dese maent heeft *Haerlem* grote costen gehadt, want die sluijs van *Sparendam* was ingebrocken met groot perickel.

Een schone herff[s]t, zeer droch, alzer binnen 12, 13 jaer is gewest.³¹

Men denkt kennelijk aan 1567.

Te 's-*Hertogenbosch* gaat men overal droogvoets door de *Dieze*.³² Dezelfde droogte brengt *Brussel* in de problemen: de stad stroomt haast over van de koeien, schapen, paarden en varkens van 'buetenlieden' en 'sy verginghen daer sy ginghen' vooral in de nazomer. Veel mensen lijden aan pest of 'rootmelosen' (melisoen, buikloop). De stad *Leuven* beleeft de zwaarste pest-epidemie in haar geschiedenis, maar de bewering dat drie-kwart van de bevolking 'weg gerukt' is, lijkt nogal overdreven.³³ In *Limburg/Lahn* heet de zomer 'sehr fein und herrlich', het koren komt mooi droog binnen;³⁴ in *Parijs* staat de *Seine* laag van mei tot St.-Maarten, 11 november;³⁵ in *Champagne-Brie* is het droog tot rond 1 november.³⁶

Ook het zuiden van *Engeland* zucht onder maandenlange droogte.

June 13th, rayn and in the afternone a little thunder.

[...] Sept. 26, the first rayn that came for many a day; all pasture abowt us was withered: rayn afternone like Aprill showres.

Een andere Engelse bron spreekt over heet, droog weer van eind augustus tot 28 oktober.³⁷ In *Midden-Europa* onderbreken wolkbreuken van 9 tot 13 mei, op 25 juni en eind augustus lokaal de langdurige droogte. Op 15 mei stroomt de *Neckar* over te *Horb*. Eind augustus veroorzaken de *Neisse*, *Elbe* en andere rivieren nogal wat schade. In *Silezië* is de herfst warm en droog tot St.-Michael, 29 september.³⁸ In de *Lage Landen* is de zomer van 1578 de laatste kwart eeuw slechts vergelijkbaar met die van 1556, 1567 en 1575.

Te *Dijon* begint de wijnoogst op 12 september 1578 en in het gebied van *Parijs* en *Chartres* gemiddeld (6 locaties) op 6 september, beide Juliaanse kalender.³⁹

HARING WORDT HEMEL IN GEPREZEN

Is haring vis? Biologisch wel. Maar in de volksmond is 'vis' in deze tijd zoute vis of verse vis. In 1577 spreken de Staten van *Holland* over 'haring of vis'. Adriaen Coenen, auteur van het beroemde *Visboeck* (*Scheveningen*), prijst de haring de hemel in.

Daeromme hebbe Ic den harinck [...] den naem ghegheven Gratia Dei [...] ende dit bij reede [met reden], want daer soe menich mensche bij gespijst wort, ja ongelijcker meer dan van ander spijsse ofte vische in overvloedicheijt omdat men se ghesouten ende gedroecht in verde vremde landen mach voeren [...] Ende soo groote neringhe in onse *Nederlant* brenct, daer soe menich scamel [arm] mensche zijn broot om wint. Aldus oock mach wel genaemt worden onsen gulden berch in *Nederlant*. Onsen tryomfe van *Hollant*.

Hij noemt de zoute haring een 'goede hartighe spijsse voor den cloecken arbeitsman'.⁴⁰

Deze vorm van haringvissen dateert uit de 15de eeuw:

Ten selven tijden [1416] heeft men begonnen met die harinbuysen, die alsdoen niet dan met telkens [tenten of zeilen] bedect en waren, sterckelicken ter zee te varen om den harinc te vangen, ende te souten, want men tevoren als met cleyne scheepkens ter haringe voer, die men slabbaerts noemde [...]

Aldus Jan Reygersberch van *Cortgene* in 1551. Kaken en zouten als conserveeringstechniek, al lang bekend rond de *Sont*, wordt in de 15de eeuw een noodzaak daar overbevissing van het *Kattegat* en de westelijke *Oostzee* tot zware concurrentie leidt en veel vissers, ook Hollanders, de wijk nemen naar de *Noordzee*. Daardoor wordt de afstand tussen vangstgebied en markt vergroot, waardoor de kans op bederf toeneemt. Nu moet men wel op zee kaken en zouten. Het best geschikt hiervoor is de haringbuis. Tot in het midden van de 16de eeuw liggen de centra voor de haringhandel aan de monding van de *Maas*, zoals *Den Briel*, *Vlaardingen*, *Rotterdam*, *Schiedam* en *Delfshaven*. Men zet de vis af in de grote steden van *Brabant*, *Vlaanderen* en *Holland* en ook aan de *Rijn* (*Keulen*). In de loop van de 16de eeuw komen nieuwe markten op, namelijk de welvarende en groeiende steden boven de rivieren en in het westen en noorden van *Duitsland*. De haringhandel verplaatst zich naar boven het *IJ*. Daar ontwikkelt zich razendsnel *Enkhuizen*, de sleutel van de *Zuiderzee*. Aanvankelijk vangt men haring in de *Val van Urk* en maakt er bokking van, maar in 1549 vergunt Karel V de stad om belasting te heffen op de overwinterende buizen en al in 1555 hebben 140 buizen hier hun domicilie. Na 1572 stort de markt in *Brabant*, *Vlaanderen* en *Keulen* in. Als na 1578 het herstel inzet wordt *Enkhuizen* de grote haringhaven voor de Republiek en delen van *Duitsland*. Rond 1630 is *Enkhuizen* de thuishaven van ruim de helft van de 500 Hollandse buizen.⁴¹

Een plakkaat uit 1580 noemt de haringvisserij ‘eene van de principaelste Mijnen ende Welvaren onser gemeener Landen ende Ingesetenen’.⁴² Aangenomen dat *Holland* in de 17de eeuw 450 tot 500 buizen in zee zendt, dan betekent dit dat iedere lente zo’n 6.000 à 7.000 mannen en jongens op haringvangst gaan.⁴³

ROGGEBROOD, POTTAGIE EN EEN STUKJE OSSENVLEES

Een Napolitaan, die rond 1514 *Holland* bezoekt, schrijft dat het voedsel armetierig is: bruin (zwart) brood in melk geweekt of met wat boter. Soms eet men een stukje ossen- of schapenvlees. Gucciardini (*Antwerpen*, 1567) schrijft dat men wijn en bier drinkt en ook kandeel, een ‘soete, lekkere suijsje’ en mede (aangelengde gegiste honing) en verder wei, karnemelk en ook wel zoete melk, al kan men die moeilijk bewaren. Men begint ook jenever te stoken, sommigen nippen al ’s morgens aan het glas.

Volgens Junius (1575) eet men veel vis (haring, bokking, etc.) en verder konijn en gevogelte als kip, duif, gans en patrijs, maar ook zwaan en pauw. Gegoede burgers slachten jaarlijks een os of een varken om in de winter spek, hammen, worst, etc. te hebben. De varkens vreten in deze tijd nog veel eikels, wat lekker vlees oplevert, rijk aan onverzadigde vetzuren.

Men ontbijt meestal vroeg en eet daarna nog een of (in de 17de eeuw) twee keer. Bij het vlees dist men een ‘pottagie’ op. Dat is een eenvoudige spijs bereid in een pot, zoals rijst, warmoes (warme moes), erwten, bonen, appels met broodkruim, etc. Specerijen zijn goed bekend. Rijkere burgers eten als nagerecht ‘frituyren’: gevogelte, taart van vis, vlees en kaas, gebak of vruchten. Zeer gewild zijn kaas en ei-

eren; van de kaassoorten is de Texelse het meest populair, dan volgen Griendse, 's Gravenzandse en Edammer.⁴⁴ (Zie verder 1592/93.)

In *Doesburg* waait in 1578 de spits van de toren en stort op de kerk.⁴⁵

- 1 Bor (ed. 1679/84) 11de boek, 906-908; Velius, *Hoorn* (ed. 1617) 4de boek, 243, 244; cf. Prent Frans Hogenberg.
- 2 Westendorp, *Groningen*, 60, 69; cf. Alting, *Groningen* (ed. 1964) 403.
- 3 De Kraker (1997) 186.
- 4 Weikinn II (1960) 322.
- 5 Coenen, *Scheveningen*, f. 49^v-52^v; Velius, *Hoorn* (ed. 1617) 4de boek, 243; Verwer, *Haarlem*, 197; Alting, *Groningen* (ed. 1964) 401; Westendorp, *Groningen*, 73; Van Campene c.q. De Kempnaere, *Gent* (ed. 1839) 185; Kroniek der stad *Roermond* van 1562 tot 1638 [Jan van Ryckenroy, secretaris van *Roermond* van 1604 tot 1637], ed. Fr. Nettesheim (Roermond 1876) 149, 150; cf. Bor (ed. 1679/84) 910b.
- 6 Von Weinsberg, *Keulen* II (1887) 360; Limburger Chronik (Mechtel) *Limburg/L*, 139.
- 7 E. Heitzer, *Das Bild des Kometen in der Kunst* (Berlin 1995) 138-141, 152, 157, 180, 181, 218; vergelijking met Arend-Roland 1957 II bij Carl Sagan-Ann Druyan, *Der Komet* (München 1985, uit Amerik.); Corn. Gemma, *De naturae divinis characterismis*, 2 dln (Antwerpen 1575); Velius, *Hoorn* (ed. 1617) 4de boek, 243. Marijke Gijswijt-Hofstra en Florike Egmond (red.), *Of bidden helpt, Tegenslag en cultuur in Europa* circa 1500-2000 (Amsterdam 1997) 170, noot 5.
- 8 B. Hetherington, *A Chronicle of Pre-Telescopic Astronomy* (Chichester 1996) 214, 215, 230.
- 9 Coenen, *Scheveningen*, f. 45^v-46^v, 49; Sliggers/Wertheim (red.) (1992) 49-52; twee pamfletten met gravure door Johann Wierix (KB Brussel; kopie in Rijksmus. v. Nat. Hist., Leiden).
- 10 Wouter Jacobsz., *Amsterdam* II 698.
- 11 Verwer, *Haarlem*, 198, 199.
- 12 Weikinn II (1960) 322, 323; Hennig (1904) 52 cit. betrouwbare bron uit *Danzig*.
- 13 J. Decavele, *De dictatuur der Gentse calvinisten in Spiegel Historiae* jg. 2, 5 (mei 1967) 269-278. Parker (1977, Ned. vert. 1981) hs. 4; *Israel* I (1997⁴) I, hs. 10, II, hs. 16; Jansen (1995⁸) 85, 86; Nijhoffs *Geschiedenislexicon* (1981) div. trefw. Oordeel Dathenus over Oranje bij E. van Reyd [Reidanus], *Historie der Nederlantscher Oorlogen* (Leeuwarden 1650) I, 2de boek, 18; voor situatie in *Vlaanderen* e.o.: Briels (1978) eerste hs., bijz. 14-17. Voor de politiek van de Turken: G. Parker, L.M. Smith, *De algemene crisis van de zeventiende eeuw* (Haarlem 1980, vert. van editie Londen 1978) 52-55.
- 14 *Ibidem*; De Pottre, *Brussel*, 98.
- 15 De Pottre, *Brussel*, 81-91, 94-96, 134, 135; cit. op 80, 81. Tevens overzicht geldstukken met waarde; cf. Van Campene c.q. De Kempnaere, *Gent* (ed. 1839) 190, 202, 200, 207-218; gegeven uit *Gouda* bij Van Deursen (1999⁴) 15, 16, 356.
- 16 *Kroniek Roermond* (ed. 1876) 175.
- 17 Weikinn II (1960) 323 cit. stadsschrijver *Leitmeritz*.
- 18 *Ibidem*, 322-324.
- 19 Alting, *Groningen* (ed. 1964) 419; *Werken van den Ommelander edelman Johan. Rengers ten Post*, Kronyk, ed. H.O. Feith, 2 dln (Groningen 1852/53) I 248, II 125-139.
- 20 *Kronijk van Eggerik Egges Phebens* van 1565-1594, ed. H.O. Feith, WHG Nieuwe Serie 7 (Utrecht 1867) 49.
- 21 Hennig (1904) 52 cit. o.a. stadsschrijver van *Leitmeritz*.
- 22 Weikinn II (1960) 324.
- 23 Von Weinsberg, *Keulen*, ed. Josef Stein V (1926) 128.
- 24 Pfister (1999) 127, 130, bron: Cysat. Pfister geeft als data 25, 26 april omdat hij alle data in de nieuwe stijl zet.